

3352

Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ
ТЭХНІЧНЫ УНІВЕРСІТЭТ

Кафедра беларускай і рускай моў

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)**

**Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў БНТУ**

Ча с т к а 3

Мінск 2008

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ ТЭХНІЧНЫ УНІВЕРСІТЭТ

Кафедра беларускай і рускай моў

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)**

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў БНТУ
У чатырох частках
Частка 3

Лексікалогія і лексікаграфія.
Беларуская навуковая тэрміналогія

Пад рэдакцыяй Л.А. Гіруцкай

Мінск 2008

491.72

УДК 808.26 (075.8)

ББК 81.4 Беия 7

Б 43

Аўтары:

Л.А. Гіруцкая, Н.М. Даўгулевіч, В.М. Курцова,
А.А. Мішанькіна, К.М. Міцкевіч, Н.Я. Пятрова,
А.П. Сахончык, В.І. Уласевіч

Рэцэнзенты:

І.У. Савіцкая, Т.А. Кузняцова

Гіруцкая, Л.А.

Б 43

Беларуская мова: вучэбна-метадычны дапаможнік для студэнтаў БНТУ. У 4 ч. Ч. 3. Лексікалогія і лексікаграфія. Беларуская навуковая тэрміналогія / Л.А. Гіруцкая [і інш.], пад рэд. Л.А. Гіруцкай. – Мінск: БНТУ, 2008. – 140 с.

ISBN 978-985-479-909-4 (Ч.3).

Дапаможнік прызначаны студэнтам БНТУ, якія вывучаюць дысцыпліну “Беларуская мова (прафесійная лексіка)”. Ён змяшчае тэарэтычны і практычны матэрыял па праграмных тэмах “Лексікалогія і лексікаграфія”, “Беларуская навуковая тэрміналогія”.

Складзены калектывам выкладчыкаў кафедры беларускай і рускай моў БНТУ.

Частка 1 “Беларуская мова: агульныя звесткі, паходжанне і развіццё, функцыянальныя стылі”, аўтары Л.А. Гіруцкая, І.У. Будзько, Т.А. Кузняцова і інш., была выдана ў БНТУ ў 2005 г.

Частка 2 “Навуковы тэкст: структура, жанры, моўнае афармленне”, аўтары Л.А. Гіруцкая, А.А. Мішанькіна і інш. – у 2006 г.

УДК 808.26 (075.8)

ББК 81.4 Беия 7

ISBN 978-985-479-909-4 (Ч. 3)

ISBN 978-985-479-198-2

© БНТУ, 2008

Ад аўтараў

Дадзены дапаможнік, складзены калектывам аўтараў кафедры беларускай і рускай моў, з'яўляецца трэцяй часткай дапаможніка па беларускай мове для студэнтаў БНТУ. Ён адпавядае тыповой і рабочай праграме дысцыпліны і прысвечаны рознабаковай характарыстыцы лексікі сучаснай беларускай мовы.

Дапаможнік складаецца з двух раздзелаў і двух дадаткаў. Першы раздзел уключае такія тэмы, як “Слова як адзінка мовы”, “Амонімы”, “Сінонімы”, “Антонімы”, “Паронімы”, “Актыўная і пасіўная лексіка”, “Беларуская лексіка паводле паходжання”, “Анамастыка”, “Фразеалогія”, “Слоўнікі беларускай мовы”. У другім раздзеле разглядаюцца тэмы “Лексіка абмежаванага ўжывання”, “Асаблівасці тэрмінаў”, “Лексіка-граматычная характарыстыка тэрмінаў”, “Спосабы ўтварэння тэрмінаў”, “З гісторыі фарміравання і развіцця беларускай тэрміналогіі”. Дадатак 1 – гэта тлумачальны міні-слоўнік актуальнай іншамоўнай лексікі. У другім дадатку прадстаўлены распаўсюджаныя ўстойлівыя біблейскія выразы з тлумачэннямі іх значэння і крыніцы паходжання.

Кожны раздзел уключае тэарэтычны і практычны матэрыял у выглядзе пытанняў і разнастайных заданняў. Матэрыялы дапаможніка дазваляюць паглыбіць і сістэматызаваць веды ў галіне беларускай лексікалогіі і тэрміналогіі.

І. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ФРАЗЕАЛОГІЯ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

§1. СЛОВА ЯК АДЗІНКА МОВЫ

Лексіка – гэта сукупнасць слоў якой-небудзь мовы або дыялекту. Лексікай таксама называюць сукупнасць слоў, што ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці і слоўнікавы склад твораў якога-небудзь аўтара.

Лексікалогія вывучае лексічную сістэму, слоўнікавы склад мовы і асобнае слова як асноўную адзінку гэтага складу.

Слова – гэта гук ці спалучэнне гукаў, якія маюць пэўнае значэнне. Слова як асноўная адзінка мовы мае лексічнае і граматычнае значэнні. **Граматычнае** значэнне выражаецца рознымі формамі слова пры дапамозе канчаткаў, суфіксаў, прыставак, націску. **Лексічнае значэнне слова** – гэта яго суаднесенасць з тым ці іншым прадметам, з’явай, г. зн. сэнс слова. Так, слова хата мае наступныя значэнні:

а) лексічнае – ‘жылая пабудова’;

б) граматычнае – назоўнік у форме адз. ліку, ж. роду, н. скл.

Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Да іх адносіцца большасць навуковых і тэхнічных паняццяў, некаторыя назвы жывых істот, раслін, асобных прадметаў, напрыклад лагарыфм, вадарод, акунь, аер, аб’ява, літасць. Словы, якія маюць некалькі значэнняў, называюцца **мнагазначнымі**. Напрыклад, слова *змрочны* мае пяць значэнняў, кожнае з якіх выяўляецца ў спалучэнні з рознымі словамі:

- 1) змрочны пакой – ‘слаба асветлены’;
- 2) змрочны чалавек – ‘хмуры, насуплены’;
- 3) змрочны настрой – ‘поўны цяжкіх адчуванняў’;
- 4) змрочны год, час – ‘цяжкі, беспрасветны’;
- 5) змрочная сіла – ‘жорсткая, рэакцыйная’.

Адно са значэнняў мнагазначнага слова з’яўляецца першапачатковым, зыходным, з якім слова ўзнікла і пачало выкарыстоўвацца ў мове. Такое значэнне называецца **прамым**. Тыя лексічныя значэнні, якія ўзнікаюць на аснове прамога ў выніку яго **пераноснага** ўжывання, называюцца пераноснымі. Напрыклад, слова *атрута* мае значэнні:

- прамое – “ядавітае рэчыва”;

- пераноснае – “усё, што шкодна ўплывае на каго-, што-небудзь”.

Перанос назвы з аднаго прадмета на другі адбываецца на аснове падабенства, сумежнасці ці на аснове колькасных адносін. У адпаведнасці з гэтым вылучаюць наступныя **тыпы пераносных значэнняў**:

1) **метафара** – тып пераносу, які адбываецца на аснове падабенства. Напрыклад, залаты пярсцёнак – залаты пясок (падабенства па колеры); серп сельскагаспадарчы – серп месяца (падабенства па вонкавай форме); хвост рыбы – хвост самалёта (падабенства на аснове размяшчэння).

2) **метанімія** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі, які адбываецца на аснове сувязі або сумежнасці (часавай, прасторавай ці інш.). Напрыклад, светлая школа – сабралася ўся школа; ахова маста вялася кругласутачна – ахова не разгубілася; у яго прыгожы барытон – спяваў гучны барытон.

3) **сінекдаха** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін. Напрыклад, ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага (цвіце сліва – з’еў сліў); ужыванне слова як назвы часткі цэла чалавека і ў значэнні “чалавек” (адкрыць рот – у сям’і восем ратоў) ці інш.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Чым адрозніваецца лексічнае значэнне слова ад граматычнага?
2. Якіх слоў у мове больш – адназначных ці мнагазначных? Абгрунтуйце адказ. Прывядзіце прыклады мнагазначных слоў, вылучыце прамыя і пераносныя значэнні. Растлумачце падставу ўзнікнення пераносных значэнняў.
3. Назавіце віды пераносных значэнняў. Які від вы лічыце найбольш прадуктыўным, чаму?

4. У кожным слупку знайдзіце адназначнае слова. Дакажыце, што астатнія – мнагазначныя словы:

аб'ём	формула	акалічнасць	канчатак	калена	пялётак
маса	лагарыфм	дзеінік	прыстаўка	рабро	сцябло
прыляжэнне	прыклад	азначэнне	корань	плячо	плод
паскарэнне	ступень	дапаўненне	аснова	кісць	ліст

5. Якая прымета з'явы ці прадмета пакладзена ў аснову назвы?

Завушніцы, дзьмухавец, завея, падтыннік, масляк, сыраежка, чарніцы, бяляк, снежань, студзень, роўнядзь.

6. Вызначце прамое і пераноснае значэнне слоў у наступных прыкладах. На якой аснове адбыўся перанос назваў?

Прамы чалавек, прамы шлях, прамы цягнік, прамы выклік.

Тонкі памол, тонкі густ, тонкі сшытак.

Цвіце сліва, з'еў сліву.

Сумная кніга, сумная жанчына, сумная вестка.

Мяккі дотык, мяккі пластылін, мяккі зычны, мяккі ложкак.

Паказалася галава каровы, у статку 150 галоў.

Здабыча золата, золата заваявалі хакеісты.

Л-дзяны панцыр, ледзяны вецер, ледзяны позірк.

Адарваць ад работы, адарваць лісток.

Намаляваць акварэллю, наведаў выстаўку акварэлей.

Апора маста, апора ў жыцці.

Багаж ведаў, ручны багаж.

Вастрые іголки, вастрые сатыры.

Спелыя вішні, спелыя думкі.

Вузкая дарога, вузкі кругагляд.

7. Прачытайце тэксты. Вызначце сярод выдзеленых слоў адназначныя і мнагазначныя. Якіх слоў больш у дадзеных тэкстах і чаму?

А. У мэтах забеспячэння эканамічнай і надзейнай работы абсталявання Мінская ЦЭЦ-4 аснашчана: аўтаматычным кіраваннем асноўнымі тэхналагічнымі працэсамі, сродкамі кантролю тэхналагічных параметраў, сістэмай дыскрэтнага кіравання электрафікаванай запорнай арматурай (індывідуальнае, выбарнае, па месцы); тэхналагічнымі абаронамі, блакіроўкамі, папярэджальнай тэхналагічнай і аварыйнай святло-гукавай сігналізацыяй, якія папярэджваюць узнікненне і развіццё аварый. Для аператыўнага кіраўніцтва станцыя абсталявана сучаснымі сродкамі тэлефоннай і камандна-пошукавай сувязі.

Б. Для праектавання і разліку элементаў інжынерных збудаванняў неабходна ведаць такія механічныя ўласцівасці матэрыялаў, як пругкасць, трываласць, пластычнасць і цвёрдасць. Пад уздзеяннем знешніх сіл целы дэфармуюцца. Дэфармацыі могуць быць простымі і складанымі. Аднак любую дэфармацыю можна ўявіць як сукупнасць больш простых яе відаў.

§2. АМОНІМЫ

Словы, якія аднолькава гучаць і пішуцца, але маюць рознае значэнне, называюцца **амонімамі** (*ліра* – музычны інструмент і *ліра* – грашовая адзінка; *нота* – музычны знак і *нота* – афіцыйны дыпламатычны зварот). З’ява супадзення ў гучанні і напісанні розных слоў называецца **аманіміяй**. Паколькі амонімы – розныя словы, то кожнае з іх фіксуецца і раскрываецца ў тлумачальных слоўніках у асобных слоўных артыкулах. Пры гэтым кожнае слова-амонім пазначаецца надрадковай арабскай лічбай зверху справа ў канцы загаловачнага слова:

Но́та , -ы, дав., месн. *но́це*, ж. 1. Умоўны знак, якім абазначаюць музычны гук. 2. (мн. *но́ты*, *но́т*.) Тэкст музычнага твора, запісаны ўмоўнымі знакамі. *Іграць па нотах*. 3. *перан.* Тон мовы, гаворкі, які выражае пэўнае пачуццё. *Нота незадавальнення*.

Но́та , -ы, дав., месн. *но́це*, ж. Афіцыйны дыпламатычны зварот урада адной дыпламатычнай дзяржавы да ўрада другой. *Абмен нотамі*.

Словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць у

вымаўленні і напісанні ў сваіх пачатковых формах, адносяцца **да лексічных амонімаў** (*люстра* – ‘адшліфаванае шкло, здольнае даваць адбіткі прадметаў’ і *люстра* – ‘падвесны асвятляльны прыбор’). Слова, у якіх супадаюць усе суадносныя граматычныя формы, адносяцца **да поўных лексічных амонімаў** (*кампанія* – ‘група блізка знаёмых людзей, якія разам праводзяць вольны час’ і *кампанія* – ‘сукупнасць ваенных аперацый’). Слова, у якіх супадаюць не ўсе суадносныя граматычныя формы, а толькі асобныя з іх, з’яўляюцца **няпоўнымі лексічнымі амонімамі** (*дысцыпліна* – ‘асобная галіна якой-небудзь навукі’ і *дысцыпліна* – ‘цвёрда ўстаноўлены парадак’ супадаюць толькі ў склонавых формах адзіночнага ліку, таму што першае слова ў множным ліку не ўжываецца).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца не толькі выпадкі супадзенняў у гучанні і напісанні асобных слоў, але і выпадкі супадзення толькі некаторых форм слоў адной ці розных часцін мовы. Формы асобных слоў, якія супадаюць у вымаўленні і напісанні, называюцца **амаформамі**, гэта значыць, што амаформы не маюць супадзення ў пачатковых формах. Напрыклад: *горкі* – форма роднага склону адзіночнага ліку назоўніка *горка* і *горкі* – форма нозоўнага склону прыметніка *горкі*; *забег* – форма вінавальнага склону адзіночнага ліку назоўніка *забег* і *забег* – форма прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду дзеяслова *забегчы*; *гранаты* – форма назоўнага склону множнага ліку слова *гранат* і *гранаты* – форма назоўнага склону множнага ліку слова *граната*.

Слова, якія аднолькава пішуцца, але вымаўляюцца па-рознаму, называюцца **амографамі**. Супадаць у напісанні могуць:

А) слова адной часціны мовы: *мука́* і *му́ка*, *пада́ць* і *па́даць*;

Б) слова розных часцін мовы: *туга́* (назоўнік) і *туга* (прыслоўе), *самы́* (назоўнік) і *са́мы* (займеннік);

В) асобныя формы розных часцін мовы: *сказа́ў* (назоўнік) і *сказаў* (дзеяслоў).

Слова, якія аднолькава вымаўляюцца, але па-рознаму пішуцца, называюцца **амафонамі**. З’ява супадзення ў гучанні асобных слоў і словазлучэнняў называецца **амафоніяй**. У вымаўленні могуць супадаць:

А) розныя словы адной часціны мовы: *грыб* і *грып*, *везці* і *весці*;

Б) словы розных часцін мовы: прыназоўнік *над* і назоўнік *пат* ('становішча ў шахматнай гульні');

В) асобныя формы слоў: *лад* (назоўнік у форме назоўнага склону адзіночнага ліку) і *лат* (форма роднага склону множнага ліку слова лата – 'кавалак тканіны');

Г) агульныя і ўласныя назоўнікі: *Колас* (Якуб Колас) і *колас* (расліна).

Амонімы, амаформы, амографы і амафоны з'яўляюцца адным са сродкаў стварэння вобразнасці ў мове мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі. Вобразна-выяўленчыя магчымасці гэтых моўных з'яў заключаюцца ў тым, што ў тэксце ўжываюцца словы, якія аднолькава гучаць і пішуцца, але маюць рознае значэнне. У залежнасці ад таго, якія словы ці формы слоў рыфмуюцца, вылучаюць:

А) аманімічныя рыфмы:

Высокім травам даспяваць

Прыходзілася позна.

А нам спяваць – не даспяваць

На песні ў нас заводня.

(Ю. Голуб)

Б) амаформныя рыфмы:

Хлеб, напэўна, ніколі не горкі,

Толькі горкая праўда зямлі.

Дзед з жыццёвай спускаецца горкі,

Ужо не свецяць яму мазалі.

(А. Пысін)

В) амаграфныя рыфмы:

А паром на прывязі.

Толькі крыкні:

- Прывязі!

Прывязе на бераг той.

(Р. Барадулін)

Г) амафонныя рыфмы:

Ці трапіць штых ва ўпор,

Ці куля ўп'ецца ў каску,
Хай знаюць:
Я памёр,
Памёр за гэту казку.

(А. Куляшоў)

Д) амафанічныя рыфмы:

Ушчэнт ступіліся нарогі,
Сашнік нагрэўся на раллі,
Валы прысталі і на рогі
Барвовы месяц паднялі.

(С. Грахоўскі)

На з'яве супадзення ў гучанні і напісанні розных слоў ці форм слоў заснаваны *каламбуры* (невялікія вершаваныя творы гумарыстычнага ці сатырычнага характару):

Дожджык,
Рунь спаўна палі.
Гусі селі – палі.
Пух спадае на палі.
Перастылі палі.
Смуціцца ў акне малыш:
Хутка снег,
А няма лыж.

(Р. Барадулін)

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Як, на вашу думку, адрозніць амонімы ад мнагазначных слоў? Вызначце ў кожным сказе слова, якое мае амонімы:

1. А нагнуўся, аглянуўся – і ад радасці схіснуўся: ля абабка – махавік, а наводдаль – чашчавік, а за імі каля сцежкі – чарадою сыраежкі і, як родныя сястрычкі, маладзенькія лісічкі. 2. Паўз сцену – што ад двара – стаяла лава. 3. Дождж б'е, нібы пранік на цвёрдым таку. 4. На Браншчыне, дзе мы праходзілі археалагічную практыку, можна было рукамі перамацаць хоць сотню кубаметраў зямлі – і спрэс толькі адзін лёс. 5. Раз-пораз сепаяецца страла цыбатага, як бусел, вежавага крана. 6. Бязрозка ў люстры возера любуецца сваёй злёнаю каронаю, распушчанай касой.

2. Выпішыце спачатку лексічныя амонімы, а потым – амаформы.

Малінаўкі спеюць – малінаўкі спяваюць, спыніцца каля ліпкі – ліпкі грунт, пайсці ў горы – жылі ў горы, збіраць маркі – маркі касцюм, варта спынілася – варта спыніцца, папасці ў першы забег – забег на хвілінку дамоў, навязаць вузлоў – са скорасцю 10 вузлоў, прыехаць у тэрмін – мовазнаўчы тэрмін, трактарны завод – завод гадзінніка.

3. Знайдзіце ў наступных радках выпадкі амафоніі і скажыце, у выніку чаго яна ўзнікае.

На балоце туманы
Сцюдзёнасцю праймаюць,
Уздымаюцца палотнамі
Перад сонцам нізкім,
Ваўкі жыць чалавека
Сюды не прымаюць,
Дзікія качкі
Не знаюцца ні з кім.
(А. Куляшоў)

Унізе сцелецца туман,
Як шэрыя папахі;
Здаецца, сотні партызан
Ідуць уброд па пахі.
(С. Грахоўскі)

4. Вызначце сярод прыведзеных слоў амаформы, амафоны, амаграфы і растлумачце іх утварэнне.

Адбою – ад бою, адвезці – адвёсці, адрасы – ад расы, бачок – бачок, ведаў – ведаў, вусны – вусны, даволі – да волі, загадаў – загадаў, загару – загару, загару – за гару, засаліў – засаліў, згары – з гары, каса – каса, нізка – нізка, парай – парай, роз – рос, святы – святы, стала – стала, Танк – танк, хвалю – хвалю, чарод – чарот.

5. 1. Вызначце, у якіх формах могуць супадаць даныя словы. Пакажыце гэта на прыкладах, склаўшы з прыведзенымі словамі словазлучэнні.

Поле і паліць, вера і верыць, надаіць і надаваць.

2. Праскланяйце прыведзеныя словы і вызначце, якія іх склонавыя формы маюць амаформы і амографы.

Варта, вяз, сыр, туга, раса, стол, хваля.

3. Утварыце формы загаднага ладу і прошлага часу ад прыведзеных дзеясловаў і вызначце, якія з іх маюць амаформы і амографы.

Наліць, паліць, шыць, ведаць, падаць.

6. Вызначце, на чым заснавана ігра слоў у прыведзеных урыўках і які мастацкі эфект гэтым дасягаецца.

А) Мімоза кажа мне ў садку,

Уся ў духмянай завязі:

– Ламай мяне, к сакавіку

Сваёй каханай завязі.

(А. Астрэйка)

Б) Хвалявацца стала Качка –

Не рашаецца задачка.

Хоць вазьмі ды дробку тры...

Колькі будзе – пяць ды тры?

(С. Шушкевіч)

В) Ведайце, сябры мае,

Добрую прывычку мае

Той, хто першым устае, –

Сонейку дапамагае.

(В. Вітка)

Г) І крыўдна мне, калі букеты

Хтось носіць на кірмашны рад,

З пялёсткаў круглыя манеты

Чаканіць і – бясконца рад.

(А. Пысін)

Д) Сосны гэтыя і бярозы
Не пыталі
Хто я, адкуль,
А мяне серабром і бронзай
Засланялі ў вайну ад куль.
(М. Аўрамчык)

§3. СІНОНІМЫ

Словы, якія называюць адзін і той жа прадмет, з'яву, дзеянне, прымету, называюцца **сінонімамі**. Група слоў, аб'яднаных сінанімічнымі адносінамі, утварае **сінанімічны рад**. Тое слова сінанімічнага рада, якое найчасцей выкарыстоўваецца ў мове як назва адпаведнага прадмета ці з'явы і не мае дадатковых адценняў, называецца **дамінантай**. Дамінанта заўсёды стаіць на першым месцы:

Вялікі, буйны аграмадны, гіганцкі, велічэзны; мёрзнуць, зябнуць, калець, стыць, дубець; пах, дух, духмянасць, арапат, водар.

У залежнасці ад таго, якімі адценнямі значэння адрозніваюцца паміж сабой словы ў сінанімічным радзе, сярод іх вылучаюцца **сэнсавыя**, **стылістычныя** і **сэнсава-стылістычныя** сінанімы. Акрамя таго, асобны тып складаюць кантэкстуальныя сінанімы.

Сэнсавыя сінанімы (семантычныя, ідаграфічныя) адрозніваюцца сэнсавымі адценнямі значэння. Напрыклад, *адвага, смеласць, храбрасць; халодны, ледзяны, сцюдзёны*. Галоўная функцыя такіх сінанімаў у мове – дыферэнцыяльная. Кожны з іх ужываецца ў залежнасці ад таго, якое іменна адценне ці прымету ў той ці іншай з'яве, дзеянні неабходна дакладна выразіць ці падкрэсліць. Напрыклад: *бегчы, імчацца, ляцець*. Гэтыя словы аб'ядноўваюцца ў сінанімічным радзе з агульным значэннем 'рухацца, пераступаючы нагамі, робячы крокі'. Але дзеяслоў *імчацца* паказвае на больш хуткі рух, а дзеяслоў *ляцець* – на самы хуткі рух. Значыць, сінанімы *бегчы, ляцець, імчацца* адрозніваюцца паміж сабой рознымі сэнсавымі адценнямі, таму што паказваюць на розную ступень (хуткасць) праяўлення дзеяння.

Стылістычныя сінанімы адрозніваюцца рознымі стылістычнымі адценнямі значэння, гэта значыць ужываюцца ў

розных стылях мовы. Напрыклад, *розум* – *інтэлект*, *гаварыць* – *балбатаць*, *дапамога* – *садзеінічанне*, *бусел* – *бацяян*, *маланка* – *бліскаўка*, *бегемот* – *гіпапатам*, *канчатак* – *флексія*, *пляменніца* – *братанка*.

Так, словы *бусел*, *маланка*, *канчатак*, *пляменніца* і інш. выкарыстоўваюцца ўсімі носьбітамі беларускай мовы незалежна ад іх узросту, адукацыі і г. д., а адпаведныя ім сінонімы *бацяян*, *бліскаўка* і інш. вядомы толькі абмежаванай частцы насельніцтва (ужываюцца толькі ў асобных дыялектах) ці пашыраны ў навуковай сферы, гэты значыць абмежаваны ў сваім выкарыстанні кніжнай мовай.

Сэнсава-стылістычныя сінонімы адрозніваюцца тым ці іншым значэннем і маюць розную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку. Так, словы *гераічны* і *доблесны* з'яўляюцца сінонімамі, але адрозніваюцца сваім значэннем і стылістычнай афарбоўкай: *сінонім* *доблесны* выражае больш высокую ступень якасці (яго значэнне – 'такі, у якім праяўляецца гераізм, дастойны славы') і адначасова надае паняццю стылістычнае адценне ўзнёсласці і паэтычнасці. Да такіх сінонімаў адносяцца таксама словы *присяга* – *клятва*, *хуткі* – *імклівы* і інш.

Кантэкстуальныя сінонімы збліжаюцца сваім значэннем толькі ў пэўным кантэксце, напрыклад:

Імгла заслала сіні далягляд,

І жураўлі ляцяць, вяслююць к Нілу.

(Е. Лось)

Відавочна, што словы *ляцець* і *вяславаць* выкарыстаны ў значэнні 'рухацца ў паветры пры дапамозе крылаў'. Без кантэксту кожнае з гэтых слоў мае розныя значэнні.

У лінгвістычнай літаратуры сустракаецца паняцце **эўфемізма**. Гэта слова або выраз, што маскіруе прамы сэнс зняважлівага, не зусім прыдатнага абазначэння з эстэтычных патрэб, напрыклад, *зараза* – *інфекцыя*, *операцыя* – *хірургічнае ўмяшанне*, *белабрысы* – *бландзін*, *прагнаць* – *папрасіць выйсці*, *стары* – *немалады*.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Падбяршыце сінонімы да прыведзеных слоў у розных значэннях. Складзіце сказы са словам гарэць у розных яго значэннях:

Вольны – ‘нікому не падпарадкаваны’; ‘нікім, нічым не заняты’; ‘не абмежаваны якімі-небудзь перашкодамі’. Даволі – ‘у значнай ступені’; ‘столькі, колькі трэба’. Гарэць – ‘знішчыць агнём’; ‘даваць, выпраменьваць святло’; ‘быць у гарачцы’; ‘выдзяляцца яркай афарбоўкай’; ‘рабіцца гарачым’; ‘быць у кветках’. Задума – ‘тое, што задумана, намечана зрабіць’; ‘асноўная думка мастацкага твора’; ‘псіхічны стан, разважанні’.

Даведка: бязмежны, бяскрайні, вакантны, незалежны, пусты, свабодалюбівы, свабодны; багата, многа, шмат, парадкам, дастаткова, досыць, хопіць; блішчаць, залаціцца, зіхаець, ззяць, ірдзец, курэць, палаць, палыхаць, прамяніцца, свяціць, серабрыцца, цвісці, чырванець, шугаць, трызніць; задуменнасць, заклапочанасць, замысел, засяроджанасць, ідэя, намер, план, прыцэл, разлік, рашэнне, роздум.

2. Вызначце, якія з прыведзеных у сінанімічных радах сінонімы з’яўляюцца сэнсавымі, а якія – стылістычнымі.

Бада, пагібель, канец, каюк, крышка; галава, кацялок; гультай, абібок; зразумець, скеміць, уцяміць, раскусіць; маланка, бліскаўка; канчатак, флексія; май, травень; хуткі, імклівы; гераічны, доблесны; спаць, дрыхнуць.

3. Да прыведзеных запазычаных слоў падбяршыце ўласнабеларускія сінонімы.

Элемент, імпульс, дыслакацыя, каноз, рэгламент, эфектыўны, інтэрпрэтаваць, эксперымент, дэфект, бартэр, фенаменальны, крэдыт, матор, эвалюцыя, дэталі, рэзэрв, філантроп, кантраст, рэгент, рэзананс, ілюзія, дэбітор, дырэктыва, рээстр.

Для даведка: колькасць руху, тавараабмен, рухавік, змена, незвычайны, дослед, дабрадзей, частка, дзейсны, недахоп, падрабязнасць, даўжнік, знаходжанне, загад, тлумачыць, падзея, лодка, адрозненне, пазыка, запас, дырыжор, расклад, рэха, спіс.

4. Прачытайце тэкст. Растлумачце сэнс выдзеленых слоў. Перакажыце тэкст, замяняючы выдзеленыя лексемы сінанімічнымі.

Многія дасягненні нашай навукі падобны на мары, увасобленыя ў жыцці. З хуткасцю ствараюцца новыя рэчывы і незвычайныя матэрыялы. Не паспеў *нарадзіцца* полівінілавы спірт поліакрылнітрыл, як на яго аснове *вынайшлі* *цудоўнае* валакно – бензанол. Штучнае валакно і пластмасы сталі вырабляць з манамераў і паўпрадуктаў. Новы матэрыял – шлакасісталы – пераўзыходзіць па сваіх *уласцівасцях* бетон і цэглу. Новы клей для жалезабетону – клеабетон – валодае перавагай у параўнанні з эпаксідным клеєм. Цудоўным *падарункам* для будаўнікоў з’явіліся і белыя квадрацікі, якія *нагадваюць* цукар-рафінад, – шклаплітка, якая надае прыгажосць жалезабетонным дэталям.

5. Сінонімы шырока функцыянуюць у мове мастацкай літаратуры. На выкарыстанні сінанімічных адзінак заснаваны прыём замены слоў, прыём “нанізвання” сінанімаў і прыём паралельнага ўжывання сінанімаў. Растлумачце сутнасць гэтых прыёмаў, ахарактарызуйце прыём выкарыстання сінанімаў у наступных урыўках.

А) Дарога *вільнула* ўправа, потым улева, затым зноў *загнула* ў правы бок і зноў *пятляла*, нібы той, хто пракладваў гэтую дарогу, меў намер *павярнуцца* як не ля кожнага пня. (А. Савіцкі)

Б) *Звіняць* касілкі, *свішчуць* косы
У летняй маладой траве. (А. Астрэйка)

В) Другу *баліць* – мне *нялёгка*,
Маме *баліць* – *вельмі цяжка*,
Сыну *баліць* – *невыносна*.
А Радзіме *баліць* –
Стыне сэрца ад болю. (Н. Загорская)

Г) *Завіруха* *вые*, *плача*, *тужыць*.
Сцішыцца, каб *нанава пачаць*. (С. Грахоўскі)

Д) Травы *ачысыцяцца*, дрэвы *памыюцца*,
Лівень не зломіць іх – стануць даўжэй. (П. Панчанка)

Е) Куды ты, *любая дзяўчынка?*
Свой спорны крок стыні, настой –
Не свята там, а вечарынка
Шумлівай моладзі пустой. (С. Грахоўскі)

§4. АНТОНІМЫ

Словы з супрацьлеглым значэннем называюцца **антонімамі** (*спакойны – усхваляваны; выздаравець – захварэць; праўда – мана*). Сярод антонімаў у залежнасці ад структуры выдзяляюць рознакарэнныя і аднакарэнныя. Рознакарэнныя антонімы – гэта словы з рознымі каранямі: *добры – дрэнны, халодны – гарачы*. Аднакарэнныя антонімы – гэта словы аднаго кораня, але з прыстаўкамі супрацьлеглага значэння: *закрыць – адкрыць, унесці – вынесці, прывязаць – адвязаць*.

Але не ўсе словы маюць антонімы, таму што не ўсе прадметы і з’явы рэчаіснасці супрацьпастаўляюцца па сваіх прыметах з іншымі прадметамі і з’явамі. Напрыклад, не маюць антонімаў такія словы: *аловак, варона, лілея, пяцьдзесят* і інш.

Антонімы, якія набываюць супрацьлеглае значэнне толькі ў пэўным кантэксце, адносяцца да **кантэкстуальных**:

Я шмат прайшоў дарог –
Яны былі шырокія і вузкія.
Яны былі далёкія –
І нашы – беларускія (П. Глебка).

У гэтых радках словы *шырокія і вузкія* – агульнамоўныя антонімы, таму што яны і ў кантэксце, і па-за кантэкстам маюць супрацьлеглае значэнне. Словы *далёкія* (у вершы ‘якія не адносяцца да Беларусі’) і *беларускія* – кантэкстуальныя антонімы, бо па-за кантэкстам яны не маюць супрацьлеглага значэння.

На выкарыстанні антонімаў заснаваны наступныя стылістычныя прыёмы:

– **антытэза** – стылістычны прыём, заснаваны на ярка выражаным супастаўленні кантрастных з’яў і паняццяў, напрыклад:

*Любоў і лад узвышаюць,
Вядуць за далягляд.
Варожасць і злосць прыніжаюць,
Адкідаюць назад.* (А. Вярцінскі)

Як бачым, *любові і ладу* паэт супрацьпаставіў *варожасць і злосць*. *Любоў і лад* акрыляюць людзей, адкрываюць у іх самае лепшае. *Варожасць і злосць* разбураюць лад, згоду, дружбу паміж людзьмі. Іменна гэта і выразіў паэт усяго некалькімі словамі з супрацьлеглым значэннем.

– **аксюмаран** – стылістычны прыём, заснаваны на спалучэнні слоў з супрацьлеглым значэннем, якія абазначаюць лагічна несумяшчальныя паняцці: *гарачы снег; аглушальны спакой*.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Вызначце, якія з прыведзеных слоў з'яўляюцца антонімамі, а якое слова лішняе ў кожным радзе.

1. Горача, светла, холадна. 2. Блізкі, далёкі, добры. 3. Адважны, баязлівы, страшны. 4. Лёгкі, мяккі, цвёрды. 5. Весялосць, радасць, сум. 6. Актыўнасць, лёгкасць, пасіўнасць. 7. Бодры, змучаны, ласкавы.

2. Падбярыце антонімы да прыведзеных словазлучэнняў.

Моцная вяроўка – ..., моцнае сэрца – ..., моцны вецер – ..., моцны вучань – ..., моцная дружба – ...;

Свежы хлеб – ..., свежая газета – ..., свежае паветра – ..., свежыя кветкі – ..., свежыя думкі – ..., свежыя агуркі – ...;

Мяккі клімат – ..., мяккая гліна – ..., мяккі голас – ..., мяккі чалавек – ..., мяккая пярына – ...;

Свабодны народ – ..., свабодны рух – ..., свабоднае месца – ..., свабодны ўваход – ..., свабодны дзень – ...;

Горкі смак – ..., горкая вестка – ..., горкае жыццё – ..., горкія думкі – ..., горкія слёзы – ...

3. Прачытайце ўрыўкі з вершаў. Знайдзіце антонімы. Якія антонімы з'яўляюцца агульнамоўнымі, а якія – кантэкстуальнымі?

- А) Жыццё, мяне не беражы
І надалей ад неспакою.
Не пакідай на той мяжы,
Што між гарачаю любоўю
І між нянавісцю ляжыць. (Г. Каржанеўская)

- Б) Дзівак чалавек...
 Бачыць сцяжынку гладкую,
 А марыць аб трудных, цярыстых шляхах
 З іх круцізнаю,
 З іх небяспечнай загадкаю
 І будзе ісці,
 Пакуль мае сілу ў нагах.
 Дзівак чалавек...
 Са стратаю непапраўнаю
 Не мірыцца ён ні за што ў душы.
 З няпраўдай не мірыцца,
 І з крыўднаю праўдаю
 Не хоча мірыцца –
 Хоць кол ты на ім чашы. (А. Вярцінскі)
- В) Я адплаціў народу,
 Чым моц мая магла:
 Зваў з путаў да свабоды,
 Зваў з цемры да святла. (Я. Купала)

4. Вызначце антонімы і ахарактарызуйце прыём іх выкарыстання. Раскрыйце мастацка-выяўленчую функцыю антонімаў.

- А) Сяброўства бывае рознае –
 І цёплае, і марознае,
 І вечнае, і да пары,
 Бо розныя нашы сябры... (Р. Тармола)
- Б) Які сёння дзень і якая дата?
 Для каго – будзень,
 Для каго – свята.
 Недзе – засуха.
 Недзе – макрэча.
 Аднаму – разлука,
 Другому – сустрэчы. (А. Грачанінаў)
- В) Ісціна, адвечная як свет:
 Шчасце ходзіць толькі ў пары з горам.
 За надзеяй – боль зняверу ўслед.
 За пашанай – прыніжэння сорам.
 За святлом знаходкі – горыч страты,
 За агнём любові – разлука і снег.

За абдымкамі – падножка здрады...
Ісціна, адвечная як свет. (Н. Гілевіч)

5. Прачытайце прыказкі, назавіце ў іх антонімы. Растлумачце сэнс прыказак.

Чужога добра не гань, а свайго ліхога не хвалі. Горкая часам праца, ды хлеб ад яе салодкі. Гаварыць трэба паасобку, а спяваць – разам. Хто не бачыў вялікага, той з малога дзівіцца. Летнюю часіну зімовым тыднем не зменіш. Чорны мак, ды смачны, белая рэзька, ды горкая. Схлусіш сёння, не павераць заўтра. Далей паложыш – бліжэй возьмеш. Менш гавары – больш рабі. Птушка малая, а карысць ад яе вялікая.

6. Спішыце сказы. Замест кропак устаўце патрэбныя антонімы, растлумачце іх значэнне.

Што аднаму цяжка даецца, тое калектывам ... бярэцца. Новых сяброў набывай, а ... не забывай. Не адкладвай на заўтра, што паспееш зрабіць ... . Сады садзі і ў маладосці, і ў ... . Лёгка пасварыцца, ды ... . Здароўе лёгка страціць, ды ... . Шчырыя сябры аднолькавыя ў радасці і ў ... . Высока падляцеў, ды ... . Блізка відаць, ды ... дыбаць. За чужымі і ... не відаць.

7. Успомніце і запішыце прыказкі, у якіх ёсць антонімы густа – пуста, мякка – цвёрда, лета – зіма, горкая – салодкая, мір – вайна, свой – чужы, вялікі – малы, малады – стары, лёгка – цяжка.

§5. ПАРОНІМЫ

Словы, якія належаць да адной часціны мовы, маюць блізкае гучанне, але адрозніваюцца па значэнню, называюць **паронімамі**, напрыклад, *адрасант* (той, хто пасылае пісьмо) і *адрасат* (атрымальнік); *карысны* (які прыносіць карысць) і *карыслівы* (які імкнецца да асабістай выгады), *зажываць* (загойвацца) і *зажывіць* (залячыць, загаіць); *еднасць* (адзінства) і *яднанне* (цесная сувязь, згуртаванне).

Часцей за ўсё паронімы ўзнікаюць у выніку запазычання іншамоўнай лексікі: *квадрат* (роўнастаронні прамавугольнік) і

квадрант (чацвёртая частка круга), *эканоміка* (стан народнай гаспадаркі) і *эканомія* (беражлівасць). Але ў паранімічную пару могуць аб'ядноўвацца і словы славянскага паходжання: *асобы* (незвычайны, выключны) і *асобны* (самастойны).

Паронімы адносяцца да адной часціны мовы і ўтвараюць рады з двух ці некалькіх кампанентаў. Знешняе гукавое падабенства паронімаў – прычына таго, што іх часам памылкова ўжываюць адзін замест другога. Гэта парушае сэнс выказвання і абцяжарвае яго разуменне: *Злева ад дарогі ўзвышаецца гліняны бераг.* (Правільна – гліністы).

На аснове параніміі развілася такая фігура маўлення, як **паранамазія**. Яна ўтвараецца свядомым або выпадковым сутыкненнем у адным кантэксце сугучных слоў, якія адрозніваюцца адным складам або гукам: *У век няшчаднага лазера спяваць недарэчна лазара* (Р. Барадулін).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Растлумачце значэнні паронімаў, складзіце з выдзеленымі словамі сказы.

Прыгодніцкі – прыгодны, паказальны – паказны, зайздрослівы – зайздросны, паверхневы – павярхоўны, пасінены – пасінены, адрывісты – адрывны, прыёмнік – прыёмшчык, кампрэс – кампрэсар, транспарт – транспарант, рэклама – рэкламацыя, практык – практыкант, эфект – дэфект, транзіт – транзістар, ордэн – ордэр, яшчар – яшчур.

2. Выберыце з дужак патрэбнае слова.

1. А зараз даводзяць, што кратэры ад падзення (метэораў, метэарытаў). 2. Я зразумеў, што гэта мая (асабовая, асабістая) справа ў яго на стале. 3. Здзіўляе маштабнасць мастацкага (багульвання, абагульнення) у байках К. Крапівы. 4. У краме багаты выбар (шоўкавых, шаўкавістых) сукенак. 5. (Даждлівая, дажджавая) вада застаецца на паверхні зямлі, а часткова прасочваецца ў зямлю. 6. Такі (факт, фактар) не мог быць не заўважаным. 7. На (экскаватары, эскалатары) мы падняліся на другі паверх універмага. 8. Кожны год мы набываем (абаненты, абанементы) на цыкл канцэртаў. 9. Салдаты выстраіліся на вячэрнюю (паверку,

праверку). 10. Настойліваць і працавітаць – важны (факт, фактар) дасягнення поспеху.

3. Выпраўце памылкі ў наступных сказах.

1. Учора мой аднагрупнік набыў абанент на цыкл лекцый. 2. Гарантыйны адпачынак чакае студэнтаў летам. 3. Хуткім часам многія навучэнцы тэхнічнага універсітэта атрымаюць інжынерны дыплом. 4. На сходзе прагучала канструктарская прапанова. 5. У бібліятэцы мне выдалі дэфектыўны экзэмпляр кнігі. 6. На маю просьбу загадчык лабараторыі адказаў дэманстрацыйнай адмовай. 7. Фактары – гэта паветра навукоўца. 8. На Беларусі здабываюць разнастайныя карыслівыя выкапні. 9. Сучасныя лямпы дзённага святла ў тры разы больш эканомныя, чым звычайныя электрычныя лямпачкі. 10. Мова і стыль – гэта тыя формы, у якіх перадаецца чытальніку думка твора. 11. Метрабудаўнікі прымянілі арыгінальны спосаб абціскання тунеля чыгуначнымі кольцамі. 12. Пры сустрэчы з калегам ён надаваў свайму твару таемны выгляд. 13. Каля вёскі Койтава Віцебскага раёна ёсць сядзіба Здраўнева, звязаная з імем выдатнага рускага мастака Рэпіна. 14. Вілейка атрымала статус павятовага горада ў 1796г. 15. Акрамя кніжнай графікі, пачынаючы з XVI ст. на Беларусі развіваецца станочная. 16. Галерэя вядзе вялікую даследчую і рэстаўратарскую работу. 17. Неабходна, каб лабараторныя заняткі былі больш прадуктыўнымі.

4. Да прыведзеных слоў падбярыце паранімічную пару, растлумачце значэнні паронімаў і складзіце з імі словазлучэнні.

Шаўкавісты, пясочны, лясісты, дымны, класавы, даходлівы, дробавы, перадавы, галасавы, зубчаты, запаветны, жалобны, хваравіты, старажытны, смаляны, залацісты.

§6. АКТЫЎНАЯ І ПАСІЎНАЯ ЛЕКСІКА

Словы, якія шырока выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове і не маюць адценняў устарэласці або навізны, адносяцца да **актыўнай лексікі**. У яе складзе вылучаюцца дзве групы слоў:

1. Агульнанародныя словы, якімі актыўна карыстаюцца ўсе носьбіты мовы незалежна ад месца іх пражывання, роду дзейнасці

ці спецыяльнасці, напрыклад, *бацька, сястра, нага, заяц, вецер, зялёны, моцны, гаварыць* і г. д.

2. Словы-тэрміны, якімі актыўна карыстаюцца толькі прадстаўнікі розных галін навукі, тэхнікі і культуры, напрыклад, *акварэль, мерыдыян, пратаплазма, прыстаўка* і інш.

Словы, якія рэдка ўжываюцца ў працэсе штодзённых моўных зносін і з'яўляюцца малавядомымі носьбітам сучаснай беларускай мовы, адносяцца да **пасіўнай лексікі**. У яе складзе адрозніваюць:

1. **Устарэлыя словы**, якія выходзяць ці выйшлі з актыўнага ўжывання і ў наш час з'яўляюцца малавядомымі. Падзяляюцца на дзве групы:

- **гістарызмы** – назвы такіх прадметаў, з'яў, якія перасталі існаваць на пэўным этапе гісторыі беларускага народа, напрыклад, *земства, аршын, саха, лапці, рэкрут, сярмяга, батрак, ураднік, калчан*.

Паколькі гістарызмы з'яўляюцца ўстарэлымі назвамі прадметаў і паняццяў, то яны не маюць сінонімаў у сучаснай беларускай мове.

Асобную групу сярод гістарызмаў складаюць словы, якія ўзніклі ў савецкі час і абазначалі асобныя паняцці, характэрныя для савецкай рэчаіснасці (**саветызмы**): *нэп, рабфак, лікбез, камбед* і інш. Гэтыя словы адлюстроўваюць падзеі, якія адбываліся ў нашай краіне ў першыя гады станаўлення Савецкай улады.

- **архаізмы** – устарэлыя назвы такіх прадметаў ці з'яў, якія існуюць і ў наш час, але для іх абазначэння выкарыстоўваюцца іншыя словы, напрыклад, *бортнік* (пчаляр), *лемантар* (буквар), *аэраплан* (самалёт), *ловы* (паляванне), *скрыжалі* (закон).

Архаізмы маюць у сучаснай мове сінонімы, але адрозніваюцца ад іх, у сувязі з чым вылучаюцца:

- **фанетычныя** архаізмы – словы, якія адрозніваюцца ад сучасных назваў асобнымі гукамі: *кроніка* (хроніка), *часопісь* (часопіс), *сымболь* (сімвал);

- **словаўтваральныя** архаізмы – словы, што адрозніваюцца ад сучасных назваў суфіксамі ці прыстаўкамі, пры дапамозе якіх утвараюцца: *канчар* (канчатак), *васход* (усход), *стваліна* (ствол);

- **лексічныя** архаізмы – словы, якія сваім марфалагічным

складам поўнасьцю адрозніваюцца ад сучасных назваў: *раць* (войска), *самаезд* (аўтамабіль), *злічво* (сума);

– **семантычныя** архаізмы – словы, якія актыўна выкарыстоўваюцца ў сучаснай мове, але адно са значэнняў якіх устарэла: *жыво́т* (устарэлае значэнне – ‘жыццё’), *віна* (устарэлае значэнне – ‘штраф за невыкананне чаго-небудзь’).

Гістарызмы і архаізмы выкарыстоўваюцца і як нейтральныя словы (у навуковых працах па гісторыі, этнаграфіі, археалогіі), і як стыльавы сродак у творах мастацкай літаратуры для перадачы каларыту адпаведнай эпохі, адлюстравання асаблівасцей мовы.

2. **Неалагізмы** – словы, якія ўзніклі ў мове для абазначэння новых прадметаў, з’яў, паняццяў і вызначаюцца ў лексічным складзе адценнем навізны, напрыклад, *веласамалёт*, *гідрабасейн*, *акватрон*, *акванаўт*, *дыгітацiн*, *месяцaxод*.

Самая істотная асаблівасць неалагізмаў – гэта тое, што свежасць, незвычайнасць, навізна падобных слоў адчуваецца ўсімі носьбітамі мовы.

У якасці назвы новых прадметаў ці з’яў могуць узнікаць новыя словы або словы, якія ўжо вядомы ў мове. У адпаведнасці з гэтым адрозніваюць лексічныя і семантычныя неалагізмы.

Лексічныя неалагізмы – гэта новыя словы, якія ўзніклі ў мове для абазначэння новых прадметаў ці з’яў: *авіявадавоз*, *гемабіёніка*, *гідрамолат* і інш. **Семантычныя неалагізмы** – гэта новыя значэнні вядомых слоў. Напрыклад, слова *павук* набыло наступнае новае значэнне – ‘прыстасаванне ў выглядзе кальца, што надзяваецца на крук пад’ёмнага крана і служыць для падымання ўгару’. Гэта значэнне слова *павук* і з’яўляецца неалагізмам.

Новыя словы, якія ствараюцца пісьменнікамі, каб больш ярка і вобразна сказаць пра што-небудзь у творы, называюцца **аўтарскімі неалагізмамі**. Вось некалькі прыкладаў: *Падданых з’арміў ён мільён* (Я. Купала); *Разам з вамі я выйду на ворагаў, карчавачь чарнацвет нашай спадчыны* (А. Александровіч).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Чым тлумачыцца з’яўленне новых слоў у мове?
2. Чым адрозніваюцца паміж сабой архаізмы і гістарызмы, у чым праўляюцца іх функцыі ў мове?

3. Размяркуйце прыведзеныя словы на групы ў залежнасці ад іх ужывальнасці:

Архіварыус, асэсар, балкон, бурлакі, войт, дружина, каваль, метад, рабфак, фунт, прасвета, перст, артрамонт, фальварак, лучына, хлеб, стражнік, бортнік, чырвоны, жандар, раница, пяць, гарбата, ваявода, сажань, веча, чало, кветка, пракламацыі, гута, снег, лютня, стралец, вуглякоп, сеча, губерня, вярста, вакацыі, раме, буклі.

Актыўная лексіка	Устарэлыя словы	
	гістарызмы	архаізмы

4. Складзіце сказы з наступнымі неалагізмамі і растлумачце мэту іх выкарыстання:

Аэраджып, фанемафон, стэрэакіназала, тэрмавізар, вададром, галаграфія.

5. Прачытайце тэксты, вызначце актыўную і пасіўную лексіку. Якая функцыя ўстарэлых слоў і неалагізмаў?

А) Князь Вячка дрэнна спаў у гэту ноч. Трохі прыдрамаў на адно вока, нібы малады воўк пад кустом, і зноў пругкае моцнае цела падкінула з одра трывога. Ён устаў, да хрусту ў плячах пацягнуўся, узяў са стала срэбную карчагу з вадой, глыток адпіў, астатнюю ваду лінуў сабе на рукі і апаласнуў ёю твар. Сон адразу ж адляцеў ад яго.

Апошнія ночы ён вельмі мала спаў. Хварэла дачка, пяцігадовая Соф'я. З захаду, з вусця Дзвіны, даходзілі кепскія навіны. Рыжскі епіскап Альберт са сваімі пілігрымамі і рыцарамі, мяркуючы па ўсім, зламаў супраціўленне ліваў, хрысціў іншых старэйшын, а сыноў старэйшын узяў у заложнікі. Тэўтоны па ніжнім цячэнні Дзвіны ліхаманкава будавалі крэпасці, каменныя замкі. Альберт, праўда, яшчэ не бярэ даніну і царкоўную дзесяціну з ліваў. Лівы

пакуль што лічацца даннікамі вялікага князя полацкага Уладзіміра. Але што будзе заўтра? Што прынясе світанак?

Вячка падышоў да акна апаचывальні. Тысячамі нябачных пагрозлівых вачэй глядзела на яго цемра. Дзесьці там цякла Дзвіна, шырокая і няспынная. І цяжка было яму думаць, што за некалькі попрышчаў ад Кукейнаса тэўтонскія рыцары пояць з яе коней. (Л. Дайнека)

Б) Усяго некалькі год таму чалавек быў адзіным выканаўцам музычных твораў. Але інжынеры і канструктары стварылі нечаканых сапернікаў – электрамузычныя інструменты, здольныя суправаджаць спевакоў і артыстаў. І музыкантам-выканаўцам прыйшлося прыняць цудоўныя прыборы з незвычайнымі назвамі: электраліна, эквадын, арганола, арганэта. А якім цудам тэхнікі з'яўляецца каляровы стэрэавізар, які стварае эфект прысутнасці і пераўтварае глядачоў ва ўдзельнікаў падзей?! Важную ролю адыгрываюць таксама аптычныя прыборы, якія называюцца чароўнымі вачамі, альбо русарамі.

Прыбор палірограф рэгіструе стан хворага ў час аперацыі і вызначае артэрыяльны ціск, ступень насычэння крыві кіслародам, электрычную актыўнасць сэрца і інш., а дэфібрылятар у выпадку патрэбы можа ўзнавіць рытмічную работу сэрца. Кардыёсігналізатар дазволіць няспынна назіраць на экране асцыляграфу вымярэнні электракардыяграмы, а механатроп вымярае артэрыяльны ціск.

6. Растлумачце значэнні новых слоў і словазлучэнняў, якія ўзніклі ў пачатку 90-ых гг. 20-га ст.

АНБ, бартэрная здзелка, бомж, брокерскае месца, талон, гандлёвы дом, датацыя, дэпазітны сертыфікат, дэпартызацыя, кааператыў, кансэнсус, купон, лібералізацыя цэн, малое прадпрыемства, наменклатура, НЛА, прыватызацыя, плюралізм, РБ, рэкет, рэфэрэндум, СНД, спонсар, таварная біржа, ценявая эканоміка, цэнавая палітыка, экстрасенс.

§7. БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ

Слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы фарміраваўся на праягу многіх стагоддзяў. Адны словы дайшлі да нас з часу

агульнаславянскага адзінства, другія належаць да агульнаўсходнеславянскага перыяду, трэція ўзніклі ў эпоху фарміравання мовы беларускай народнасці і нацыі. Ёсць у нашай лексіцы і словы, запазычаныя з іншых моў. Паводле крыніц і характару паходжання беларуская лексіка падзяляецца на дзве групы:

1. Спрадвечна беларуская лексіка.
2. Запазычаная лексіка.

Спрадвечна беларускія словы – асноўны пласт лексікі беларускай мовы. Яны ўваходзілі ў першапачатковы слоўнікавы састаў ці ўтварыліся на аснове ўласнабеларускага лексічнага матэрыялу рознымі спосабамі.

Па часе фарміравання ў спрадвечна беларускай лексіцы выдзяляюць тры асноўныя пласты:

- а) агульнаславянскі (да VI ст. н.э.).
- б) усходнеславянскі (VI–XIII стст.),
- в) уласна беларускі (з XIV па цяперашні час).

Агульнаславянская лексіка ўключае дзве групы слоў:

1. Лексіка, атрыманая славянамі ў спадчыну з агульнаіндаеўрапейскай мовы (прамовы).
2. Уласна агульнаславянская лексіка.

Індаеўрапейскія з’яўляюцца словы, якія маюць аналагічную ці падобную семантыку і гукавы склад не толькі ў славянскіх, але і ў індыйскіх і заходнееўрапейскіх мовах. Для многіх індаеўрапейскіх моў агульнымі (ці падобнымі) будуць некаторыя паняцці роднасці (маці, брат), назвы жывёл, раслін, прадуктаў харчавання (воўк, бяроза, мяса), дзеянняў (браць, даваць) і да т.п.

Агульнаславянскія з’яўляюцца словы, што ўзніклі з перыяд моўнага адзінства славян. Яны захаваліся і ўжываюцца амаль ва ўсіх славянскіх мовах: рускай, беларускай, украінскай, чэшскай, славацкай, польскай, балгарскай, сербскай і інш.

У тэматычным плане агульнаславянская лексіка ахоплівае разнастайныя сферы матэрыяльнага і духоўнага жыцця:

– назвы асоб, у тым ліку паняцці роднасці і сваяцтва (чалавек, свёкар, унук);

– частак цела (рука, вока, нос);

– жывой і нежывой прыроды (рыба, заяц, мароз, вада);

– раслін і іх сукупнасцей (лес, мох, трава);

- пораў года і адрэзкаў часу (зіма, лета, раніца);
- прадметаў зброі (лук, страла);
- адцягненых паняццяў (воля, жыццё, радасць) і інш.

Усходнеславянскімі з’яўляюцца словы, што ўзніклі ў перыяд усходнеславянскага адзінства. Яны захаваліся і ўжываюцца ў трох усходнеславянскіх мовах: беларускай, рускай, украінскай, але не ўжываюцца ў мове заходніх і паўднёвых славян: *пляменнік, галка, каршун, кошка, вяроўка, буры, зоркі, бурліць, рухнуць, цяпер* і інш.

Уласнабеларускія словы пачалі ўзнікаць у перыяд самастойнага існавання беларускай мовы на базе мясцовых гаворак, а таксама ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў: *адвячорак, адпачываць, азярына, амаль, адтуль, араты, вясляр, практыкаванне, навучэнне* і шэраг іншых. Уласнабеларускія словы не маюць адпаведнікаў у іншых усходнеславянскіх мовах.

Нацыянальная спецыфіка, адметнасць і непаўторнасць мовы найбольш ярка праяўляюцца на ўзроўні лексікі. Вялікую цікавасць выклікае такі пласт слоў пэўнай мовы, нацыянальная адметнасць якіх выяўляецца ў немагчымасці знайсці ім аднаслоўны іншамоўны адпаведнік. Такія словы называюць *безэквівалентнымі*. У безэквівалентную лексіку ўключаюцца так званыя *рэаліі* (або *экзатызмы*) – словы, якія называюць аб’екты (прадметы, паняцці), характэрныя для жыцця (побыту, культуры, сацыяльнага і гістарычнага развіцця) пэўнага народа (гл. заданні 6-12).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце фрагменты з арт. С. Судніка “Арыйская аснова беларускай мовы” (Роднае слова. 1995. № 2, с. 36). Якая думка вучоных пра вытокі беларускай мовы пацвярджаецца ў гэтым тэксце?

Усё пазнаецца ў параўнанні – сцвярджае выслоўе. Зробім і мы параўнальны аналіз санскрыцкага і беларускага моўных палёў. З “Санскрыцка-рускога слоўара” А. Карчагінай (М., 1987; 30 000 слоў) выбіраем прабеларускія словы. Усе словы будзем даваць у беларускай транскрыпцыі.

---

* Санскрыт – літаратурная мова старажытнай Індыі.

Кавала – кавалак, глыток. Тут амаль поўнае супадзенне словаў па гучанні і значэнні.

Самавартана – вяртанне вучня дадому. Захавалася і гучанне, і значэнне частак лексемаў.

Грама – грамада, натоўп, людзі, жыхары. Але гэта сінонімы. Вытворныя грамадства, грамадзяне, грамадскі і іншыя поўнаасцю захоўваюць першааснову.

Ма – няма. Цераз гэтае ма прайшлі ўсе дзеці Беларусі.

Плавана – плаванне, купанне. Тут усё відавочна.

Самарух – рухацца ўверх, падымацца, узыходзіць. Усё гэта – рух. Рухомы, рухавы, рухавік.

Кара – падаткі, даніна. (Сапраўды, кара, што тады, што цяпер).

Кара – вязніца, турма, зняволенне, месца адбыцця пакарання. Гэтае слова пішацца праз падоўжаную літару а ў адрозненне ад першага.

Тата – бацька. Не многія славянскія мовы захавалі такую форму.

Кавала – панцыр, кальчуга. “Але гэтыя дэталі ўзбраення заўсёды кавалі. Ёсць у нас і каваль, і кавалда. Каваль па-балгарску ковач, па-польску – коваль.

Веда – від – той, хто ведае “Веды”^{*}.

Відатха – мудрасць. Параўнаем з адзнакай выдатна, якую ставяць за мудрыя і талковыя адказы.

Вілуп – рабаваць, абдзіраць. Параўнайце луп, лупіць, лупіна.

Ліпці – мазь, цеста. Параўнайце ліпкі.

Васа – жылло, хата. Параўнайце весь, вёска.

Грыва – шыя, патыліца. Параўнайце грыўня – абруч з дарагога металу, які насіўся на шыі, пазней – грашовая адзінка. У каня ці льва грыва таксама на шыі і патыліцы.

Ніра – вада. Параўнайце ныраць, ныркі.

Майдан – поле. А мы гадаем, адкуль у нас такая назва плошчы.

2. Беларуская мова ў кантэксце іншых славянскіх моў. Прачытайце і адкажыце на пытанні:

- якія сферы жыцця ахоплівае лексіка, дадзеная ў табліцы?
- чым глумачыцца блізкасць сучасных славянскіх моў?
- якое месца займае беларуская мова?

^{*} Адна з першых на Зямлі кніг..

назвы роднасці								
усходнеславянскія			заходнеславянскія			паўднёваславянскія		
бел.	рус.	укр.	польск.	чэш.	славац.	балг.	серб.-харв.	славен.
сват	сват	сват	swat	svat	svat	сват	свѣт	svät
дзіця	дитя	дитя	dziecie	ditě	diet'a	дете	дијете	děte
брат	брат	брат	brat	bratr	brat	брат	брат	brăt
назва частак цела								
усходнеславянскія			заходнеславянскія			паўднёваславянскія		
бел.	рус.	укр.	польск.	чэш.	славац.	балг.	серб.-харв.	славен.
вока	око	Око	oko	oko	oko	око	ѡко	okô
зуб	зуб	Зуб	zub	zub	zub	зѣб	зѹб	zôb
кроў	кровь	кров	krew	krev	křv	крѣв	крѣв	křv
назвы персаналіяў навакольнага асяроддзя								
усходнеславянскія			заходнеславянскія			паўднёваславянскія		
бел.	рус.	укр.	польск.	чэш.	славац.	балг.	серб.-харв.	славен.
дрэва	дерево	дерево	drzevo	dřevo	drevo	дрѣво	дрѣво	drev o
дзень	день	день	dzień	den	deň	денят	дѣн	dân
лес	лес	Ліс	Las	les	les	лес	лѣјес	l'es
назвы асноўных дзеянняў								
усходнеславянскія			заходнеславянскія			паўднёваславянскія		
бел.	рус.	укр.	польск.	чэш.	славац.	балг.	серб.-харв.	славен.
расці	расти	рости	rość	rusti	rást'	раста	расти	rásti
піць	пить	пити	pić	piti	pit'	пия	пѣти	piti
спаць	спать	спати	spać	spáti	spat'	спя	спѣти	sp'ati

назвы якасцяў								
усходнеславянскія			заходнеславянскія			паўднёvasлавянскія		
бел.	рус.	укр.	польск.	чэш.	славац.	балг.	серб.-харв.	славац.-вен.
белы	белый	білий	biały	bily	bely	бял	био	běl
чорны	чёрный	чорний	czarny	černy	sierny	чърн	църн	črn
цяжкі	тяжёлый	тяжкий	ciężki	těžky	t'ažki	тежък	тежак	těžak

3. Прачытайце. Знайдзіце словы, якія захаваліся ў беларускай мове з агульнаславянскага перыяду. Растлумачце знакі прыпынку.

Ёсць беларускае слова Трэба. Яно і славацкае – треба, і чэшскае – тшэба. Яно і кліча, і абавязвае ўспомніць. Напісаць колькі слоў. Людзям трэба мір і мірная праца. Людзям трэба сяброўства і дружба. Трэба ў імя заўтрага ведаць учарашняе і сённяшняе.

... У тысяча дзевяцьсот сорок трэцім годзе славакі і чэхі, прабыўшыя першыя двое сутак разам з намі, беларускімі партызанамі, дзівіліся: двое сутак – а я вітаўся з імі ... па-славацку, па-чэшску: “добрага ранку” (“добры ранак”, “добрай раніцы”), “дзень добры” (“добры дзень”), “добры вечар” (“добрага вечара”). Нават пытаўся, калі і ад каго вучыўся. Цешыліся, што на гэта беларусу, як і славаку, чэху, вучыцца не трэба; з даўняй даўніны беларусы віталі, вітаюць сустрэчнага “добрым вечарам”, “добрым днём”. (Ф. Янкоўскі)

Гэта цікава

У 1596 годзе была выдадзена “Граматыка” Лаўрэнція Зізанія, да якой быў дадаткам “Лексіс” (слоўнік). Царкоўнаславянскія словы ў ім тлумачацца на старажытнай беларускай мове. Сярод іх шмат слоў жывой сучаснай мовы беларусаў. Значыць, мова наша даўняя, калі больш за чатыры стагоддзі жывуць словы, засведчаныя яшчэ ў XVI ст. А. Зізаніем – вядомым беларускім педагогам, хто першы стварыў буквар і граматыку для пашырэння асветы сярод народа ды яшчэ тлумачальны слоўнік.

Пагартаем “Лексіс”:

Младенець – дзіця, вырастае,

Мрақ – морақ,

Недуг – хвороба.

Неизреченный – невымоўны.

Обиліе – дастае,

Оружіе – зброя.

Папа – тато.

Плѣняю – у палон бяру.

Сапогъ – бот.

Стебліе – солома. (Паводле У. Юрэвіча)

4. Вызначце характар адрознення паміж прыведзенымі словамі рускай і беларускай, украінскай і беларускай моў (фанетычнае, марфалагічнае, акцэнталагічнае).

Крупа – крупы, набережная – набярэжная, огурец – агурок, курево – курыва, отчим – айчым, лампа – лямба, дичок – дзічка, молитвенник – малітоўнік, ноготки – наготкі, паутина – павуціна, дрожжи – дрожджы, шитьё – шыццё, диаметр – дыяметр, волчонок – ваўчаныя;

Товкти – таўчы, туга – туга, відмова – адмова, дзвінкі – звонкі, хліб – хлеб, чистьоха – чысцёха, ведмідь – мядзведзь, сокира – сякера, склянця – шклянка, спідлоба – спадылба, вогонь – огонь, олія – алей, брова – брыво, дрібка – драбок.

5. Вызначце семантычную прыналежнасць спрадвечна беларускай лексікі, якая ўзыходзіць:

а) да часоў індаеўрапейскай моўна-этнічнай агульнасці (распалася ў IV тыс. да н.э.):

сын, брат, сястра, маці, дзед, дзевяр, зяць, свякроў;

зуб, нос, язык, вока, вуха, брыво, нага, калена, грудзі, вымя, грыва;

алень, воўк, тур, карова, выдра, бобр, дрозд, журавель, вуж, мыш, аса;

дуб, клён, бяроза, вярба, сук, жолуд, лён, гарох, віка;

горад, вароты, дом, дзверы;

балота, мора, гара, скала, камень, вугаль, вада, бераг;

вечер, град, снег, раса, дым;

век, дзень, ноч, вечар, зіма;

новы, стары, сухі, сівы, сыры, цёмны, прамы, крывы, востры, босы;

ісці, несці, весці, жаць, віць, драць, даіць, капаць, калоць, сячы, плесці, лізаць, піць, ліць, сядзець, браць, знаць;

два, сто;

ты, вы, сам, свой, твой;

аб, па, пры, пра, у.

б) да перыяду агульнаславянскага (праславянскага) моўнага адзінства (з III тыс. да н.э.):

ваявода, воін, каваль, купец;

сірата, удава, мачаха, нявестка, сват;

галава, горла, барада, рабро, рог, рот, сэрца, шыя;

мядзведзь, заяц, кот, баран, дзяцел, варона, акунт;

ясьень, сасна, сліва, яблык, ячмень, жыта, колас, корань, лаза,

лебядя;

сяло, гумно, харошы, акно, страху;

луг, рака, ручай, дуброва, возера, гліна, жалеза;

дождж, гром, бура, віхор, мароз, іней;

вілы, граблі, каса, барана, долата, невад, палатно;

лента, восень, год, месяц, нядзеля, панядзелак, чацвер;

воля, гнеў, грэх, крыўда, ласка, радасць, сіла;

дрожжы, каша, квас, піва, сала;

войска, вайна, дружына, кап'ё, лук, страла, полк;

ехаць, бегчы, ляцець, стаяць, ляжаць, гаварыць, дыхаць, нюхаць,

слухаць;

багаты, бедны, здаровы, мудры, хітры, скупы, белы, русы, высокі, тонкі, мяккі, кіслы, халодны, ціхі, даўні;

адзін, восем, дзесяць, сорак, трыста, чатырыста;

я, ён, яны, хто, што, сам;

там, так, усюды, пасля;

за, на, пад, к, да;

а, і, ды, бы, так, ні, ну.

в) да агульнаўсходнеславянскага перыяду (VI–VII стст. н.э.):

селянін, бондар, бацька, дзядзька, пляменнік;

кот, сабака, жаваранак, снягір;

куст, грэчка, малачай, азімна, ярына, сенажаць, ураджай;

аброць, аглобля, каромысел, карзіна, мяшок, сарочка, дзяруга,

лыжка, самавар;

кушы, махнаты, дрымучы, ветлівы, карычневы, рабы;

гуляць, журыць, калыхаць, віляць;

адзінаццаць, трынаццаць, дваццаць. трыццаць, сорак, дзевяноста.

г) да пачатку фарміравання і развіцця беларускай народнасці і яе мовы (XIII–XIV стст.), лексіка, якая вядома пад назвай уласнабеларускай лексікі:

араты, асілак, барацьбіт, сейбіт, працаўнік, вайсковец;

бусел, кнігаўка, берасцянка, вусень;

алешнік, бусельнік, буякі, ваўчкі, каліва;

вясёлка, заранка, золак, змрок, світанне, цемра, спека;

будынак, вушак, вочат, падпаветка;

дранікі, зацірка;

раніца, адвячорак, сакавік;

абярэмак, ахапак;

асяроддзе, абставіны, вытрымка, жаданне, здань, знямога, мара, пакута, пяхчота;

бадзёры, буйны, гаротны, дрэнны, адмысловы;

гаманіць, пакутаваць, сачыць, выклікаць, адлюстраваць, адказаць;

рух, разлік, прымаўка, байка, дзейнік, выказнік.

6. Растлумачце значэнні наступных рэалій (экзатызмаў). Вызначце сярод іх рэаліі геаграфічныя, этнаграфічныя, грамадска-палітычныя. Растлумачце, чаму такія словы не перакладаюцца на “агульных падставах”, а запазычваюцца.

Прэрыя, сопка, тарнада, арык, ківі, спагечі, кумыс, чайхана, сары, самбрэра, чалма, вігвам, рыкша, пірога, мачэтэ, лезгінка, канфу, кастаньеты, ранча, арлекін, акын, гейша, гетэра, вендэта, эльф, шаман, бонза, дэрвіш, хадж, пагада, сінагога, гуцул, баскі, грынга, франк, еўра, дэпартамент, кантон, ашл, кнесет, меджліс, рыксдаг, шэрыф, фараон, тыфозі, хіпі, мадам, сір, медрэсе, парыя, самурай, янычар, кірасір, мушкет, ятаган.

7. Якія беларускія рэаліі вы можаце назваць? Як, напрыклад, называецца звычай выхавання панскіх дзяцей, апісаны Ул. Караткевічам у рамане “Каласы над сярпом тваім”? Якія (устарэлыя) формы ветлівага звароту вы ведаеце? Якія нацыянальныя беларускія стравы, танцы можаце назваць? Ці

ведаеце назвы якіх-небудзь прылад працы (з відаў посуду і г.д.), уласцівых пэўнай мясцовасці нашай краіны?

Словы для даведак: *васпан, верашчака, пячыста, дзядзькаванне, ягамосць, драпікі, рэзгіны, рубель, крышаны, конаўка, крупеня.*

8. Наступныя дзеясловы перакладзіце на рускую мову, карыстаючыся наступнай мадэллю: пабагацець – *стать богаче.*

Пабольшаць, павіднець, павыразнець, павышэць, паглыбець, пазванчэць, палагаднець, паласкавець, папрастарнець, парухавець, пасушэць, пачужэць.

9. Скажыце па-беларуску:

Становіцца бліжэ, большэ, острэе, уже, вышэ, празрачнэе, ярчэ, хужэ, лучшэ, звончэ, шірэ, чішчэ, спокойнэе; становіцца большэ глухім, глыбокім, ажывленным, частым, пухлым, чужым, падвільным .

10. Утварыце беларускія словы па дадзеных мадэлях.

Дажынкi – *окончание жатвы, уборки урожая. Окончание косьбы – ?* Окончание уборки («копання») картофеля – ? Да атрыманых слоў падбярыце антонiмы (дажынкi – *зажынкi*).

Поповна, королевна, царевна ... А як назваць па-беларуску дочь лесніка, ткача, войта, бондаря, дзяка? А па-руску?

Бульбянішча – *поле, на котором растет (рос) картофель. Што такое грыбовішча, ячнішча, ільнішча, канаплянішча, верасавішча, крынічышча, млынарышча, замчышча, хлевішча?*

Грабарства – *занятие или промысел землекопа. Што такое разбярства, кавальства, гарбарства, бандарства, старастоўства (староства), леснікоўства, мулярства?*

Цэгла – *кирпич. Цагельня – кирпичный завод. Што такое алейня, бляхарня, паперня, гарбарня?*

Лыч – *свиное рыло; дзюба – клюв; глюга – клюв хищной птицы; брыль – козырёк; шляпа с широкими полями. Што такое лычасты, дзюбасты (дзюбаты), глюгасты, брылясты?*

Бульбоўнік – *картофельная ботва («заросли» картофеля). Што такое гарбузнік, агурэчнік, мучанічнік, маркоўнік, бурачнік, клённік, шыпшыннік?*

11. Перакладзіце на рускую мову наступныя словы .

Абапал, адвеку, адліжыць, акавіта, анігадкі, апекавацца, асушаць, багоўка, баравіна, безліч, безмеж, браткі, бобіна, буслянка, буяць, бяздзетуха, вантрабянка, вечараваць, віскуцень, вочап, вырай, гляк, груца, гумовікі, дарэктар, дзяды, дружка, дубэльты, забажыцца, завіхацца, забедаваць, залетась, заняпасці, зашмат, збольшага, звар'яець, звяга, здарожыцца, здзяцінець, здоўжыцца, зломаць, змарнаваць, знепрытомнець, знерухомець, зніч, знічка, зняволіць, зруйнаваць, зэдлік, імшара, кажан, каліва, капа, кірпа, кіях, краска, краты, крывянка, любізнiк, маладзiк, мур, мураг, мянташка, насоўка, наўсцяж, недабачваць, недачуваць, неруш, нікчэмнік, ніштаваты, пакiдзiшча, палавазiць, папаездзiць, папiхач, парукацца, патырчака, повязь, поўня, пошум, прочкі, прысак, прынамсі, прычыніцца, руплівец, рызыконт, сніць, спатольны, сцiзорык, талака, угодкі, цыганаваты, цягавіты, чыгунка, шаршатка, шаткаванка, шкуматаць, шыбаваць, ядкі.

12. Перакладзіце верш С. Грахоўскага на рускую мову, знайдзіце ў ім беззквiвалентныя словы. Зрабіце вывад аб паходжанні лексікі ў гэтым вершы.

ВЕТРАЗЬ

У выраі ветразь знікае
За хвалі, нібы на спачын.
І змора яго не злякае,
Не спыніць тужой далячынь.

У змроку зіхоткая здрада
Завабіць хлуснёю ў віры,
На золку сканае прынада,
Як кволы прамень на жвіры.

Раптоўна згаданыя мроі
У карунках пяшчотнай тугі
Павольна знікаюць, як строі,
У бязважкасці квалай смугі.

Знікае ўсхвалёваны ветразь.
З кунгаю пільна сачу,
Як водар аздобіў паветра,
І ў бездані знічкі лічу.

Запазычаная лексіка

У беларускай мове ёсць словы, запазычаныя з іншых моў. Яны пранікалі ў беларускую мову на працягу ўсяго гістарычнага перыяду яе развіцця рознымі шляхамі пры ўзаемадзеянні з рознымі мовамі. Прычына запазычання слоў – сацыяльна-эканамічныя, дзяржаўна-палітычныя зносіны паміж народамі. Папаўненне лексікі іншамоўнымі словамі ў выніку цесных моўных узаемасувязей адбываецца двума шляхамі: вусным – пры непасрэдных моўных зносінах з нашымі народамі і пісьмовым – праз кнігі, афіцыйныя дакументы, пераклады, прыватную перапіску. Адрозніваюць запазычанні з неславянскіх і з блізкароднасных славянскіх моў.

Пранікненне запазычаных слоў у беларускую мову пачалося яшчэ ў часы ўсходнеславянскага адзінства. Да даўніх запазычанняў адносяцца, у асноўным, словы з неславянскіх моў – з грэчаскай, лацінскай, цюркскіх моў (пераважна з татарскай), італьянскай, французскай, нямецкай. У наш час запазычаная лексіка з неславянскіх моў трапляе ў беларускі слоўнік пераважна праз рускую і польскую, радзей праз чэшскую мову.

Асноўныя прыметы запазычаных слоў з неславянскіх моў наступныя:

- 1) наяўнасць у слове [ф]: фарба, шафа, фасоля, Фёдар, Соф'я;
- 2) спалучэнні **ге, ке, хе** ў корані: агент, кельма, Яўген;
- 3) спалучэнні **бю, вю, кю, мю, пю, фю** ў корані: бюро, рэву, квет, капюшон, фюзеляж;
- 4) пачатковае **о, э** і непрыставачнае **а**: эра, Эма, ода, опера, Аляксей;
- 5) спалучэнне двух галосных у корані: аул, ідэал, дуэт, гуаш;
- 6) цвёрдасць зычных **д і т** у спалучэннях **дэ, ды, тэ, ты**: дэтэктыв, дывідэнд, дыфтэрыя, дысцыпліна;
- 7) прыстаўкі **а-, ант(ы)-, архі-, контр-, рэ-, дэ-, дыс-**: амаральны, антыцыклон, архіважны, рэфармацыя, амфітэатр;
- 8) суфіксы **-ізм(-ызм), -іст(-ыст), -ір(-ыр)** і інш.: арганізм, сацыяліст, капіраваць.

9) спалучэнні зычных **шт**, **шш** у пачатку слова: штык, штатыў, шпіль;

10) спалучэнне **хт** у сярэдзіне слова: вахта, шахта;

11) канцавыя спалучэнні **анс**, **ёр**, **аж (яж)**, **ер (эр)**, **інг (ынг)**: сеанс, суфлёр, пляж, фермер, блюмінг;

12) пачатковае спалучэнне **дж**: джэм, джаз.

Значную частку іншамоўных слоў у беларускай мове складаюць запазычанні са славянскіх моў, у асноўным з польскай, рускай і украінскай.

Пранікненне з польскай мовы пачалося яшчэ ў старажытныя часы (прыкладна з другой паловы XVI ст.). Гэты працэс асабліва актывізуецца ў XVII ст., калі частка беларускіх зямель аказалася ў залежнасці ад Рэчы Паспалітай. Ён працягваецца і ў больш позні час (XIX–XX ст.). Гэта такія словы, як парэнчы, наконт, кудлаты, тлусты, цудоўны, падарунак, пацалунак.

Самую вялікую па колькасці слоў групу складаюць запазычанні з рускай мовы: аплот, аказаць, выключны, плошча, ажыццяўленне, безабаронны.

У выніку цеснага кантакту беларускага народа з украінскім у беларускай мове замацаваліся такія украінізмы, як прыгадаць, чубаты, боршч, варэнік.

Значную частку запазычаных слоў у беларускай мове складаюць інтэрнацыяналізмы – словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш чым у трох няроднасных мовах (параўн. бел. тэатр, ням. Theater, англ. theatre, фр. theatre, ісп. teatro, польск. teatr, балг. театър, серб. театр).

Асобны разрад іншамоўных слоў інтэрнацыянальнага характару складаюць варварызмы – словы, якія знаходзяцца па-за літаратурнай мовай, не адлюстроўваюцца слоўнікамі, але якія могуць быць ужыты ў тэкстах любой мовы: а'кэй, банжур, мерсі, салям, post factum.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Чым тлумачыцца няўхільны рост запазычанага лексікону беларускай мовы? Ці з'яўляецца запазычванне характэрнай адзнакай толькі сучаснасці?

2. Як растлумачыць, што ў розныя перыяды развіцця мовы працэнт запазычаных слоў розны?

3. За кошт лексікі якіх славянскіх і неславянскіх моў папаўняецца слоўнік беларускай мовы?

4. Вызначце семантычныя, фанетычныя і марфалагічныя адметнасці лексікі, запазычанай з іншых славянскіх моў:

а) са стара- ці царкоўнаславянскай (X ст.): блага, паблажліва, глава, злак, плашч, улада, уладыка, храм, храбры, прах, вобраз, чрэва, шмель. дзяржава, юны;

благаслаўненне, благаслаўнены, блазנותы, вяшчун, дзясніца, чало, ерась;

б) з рускай ці праз рускую мову: забастоўка, стачка, мяцеж, пераварот, ссылка, саслоўе, чарнасоценец, агітацыя, рабочы рух, лікбез;

камсамол, піянер, акцыбронак, прафорг, камсорг, ваенрук, прараб, біліцёр, абліцоўшчык, вадзіцель, ліцейшчык;

махавік, вагранка, каленчаты вал, абойма, земснарад, гільза, фармоўка, пракат, рубільнік, верталёт, агнямёт, гусеніца;

педвуз, райком, аблвыканком, райсабес;

ажыццявіць, распрацаваць, аднавіць, выкарыстаць, абавязаць;

пяцігодка, дзяржплан, палітзаняткі;

в) з украінскай: багавінне, баханка, бублік, галушка, боршч, варэнік, шкляр, сярнічка, заляцанне, забабоны;

бадзёры, лядашчы, недалужны, чубаты;

журыцца, лунаць, нагадаць, прыкмячаць;

г) з польскай: рыдлёўка, кавадла, прасці, радла, спружына, дратва, мэбля, марля, пэндзаль;

гузік, сукенка, абутак, відэлец, патэльня, вьндліна, зразы, клёцкі; войт, біскуп, падатак;

сэнс, гвалт, здрада, карысць, скарга, лямант, смутак;

вандраваць, бэсціць, дранцвець, кахаць, клянчыць;
палац, ганак, маёнтак, парэнчы, гонта, гмах, млын, хлёў.

5. Карыстаючыся тэкстам “Запазычаная лексіка”, назовіце асноўныя прыметы запазычаных слоў з неславянскіх моў.

6. Знайдзіце асаблівасці фанетычнага і марфалагічнага афармлення, уласцівыя ўсёй групе прыведзеных запазычаных слоў. Вызначце генетычную прыналежнасць слоў кожнай групы і складзіце табліцу іх характэрных прымет.

Філалогія, фантазія, фанетыка, філасофія; акіян, аўтамат, этап, эпоха, аўтаномія, анархія, алагізм; аксіёма, дыск, эліпс, сімптом, сімвал; аўтаномія, іерархія, манархія.

Бюргер, бургамістр; шпунт, шахта, шланг, штольня, шрыфт, шпон, паштэт, шторм; дрэль, друк.

Абсалютызм, альтэрнатыва, асамблея, аванцюра; велюр, абажур; камуфляж, фіюзеляж, бельэтаж; бюст, накіюрн, аванцюра, абразура, гравюра, сюіта, вестыбюль, капюшон.

Прэсінг, мітынг, маркетынг, маніторынг; джаз, джынсы, джэм.

7. Прывядзіце прыклады назоўнікаў сучаснай беларускай мовы, у якіх ёсць запазычаныя фарманты:

Фона (грэч.) – гук, аўта (грэч.) – сам, мнema (грэч.) – памяць, нана (грэч.) – карлік, кінета (грэч.) – рухомы, сінхра (грэч.) – адначасовы, амфі (грэч.) – вакол, з абодвух бакоў, дэка (грэч.) – дзесяць, механа (грэч.) – сцягванне.

8. Растлумачце, чым адрозніваюцца ад беларускіх слоў блізкія па значэнні іншамоўныя.

Антракт – перапынак, афіша – аб’ява, басейн – вадаём, дыплом – пасведчанне, дыскусія – спрэчка, інцыдэнт – выпадак, мемуары – успаміны, мініяцюрны – маленькі, турыст – падарожнік, асістэнт – памочнік, вакуум – пустата, імітацыя – падробка, іронія – насмешка, рэстаўрацыя – узнаўленне, аналогія – падабенства.

9. Падбярыце да беларускіх слоў і выказаў іншамоўныя аднаведнікі.

1. Гідраакустычны прыбор для вымярэння глыбінь мора.
2. Надта моцная цэгла, у якую не пранікае вільгаць. 3. Ускосны падатак за продаж тавараў шырокага ўжытку, які ўключаецца ў цану тавара. 4. Адсутнасць пігментацыі скуры, валасоў, радужнай абалонкі вачэй у чалавека і жывёл. 5. Спецыяліст-кансультант у якой-небудзь галіне пры пасольстве. 6. Скамянелая празрыстая смала, жоўтага колеру. 8. Грубы, непрыстойны. 9. Знешнія абрысы прадмета, будынка, канструкцыі. 10. Зусім, поўнасьцю, дазвання. 11. Страчваць адчувальнасць, нямець, дзерванець. 12. Юрыдычна, на падставе закона. 13. Пабуджальны. 14. Уключыць, далучаць. 15. Узровень разумовага развіцця. 16. Сцісканне. 17. Афіцыйнае паведамленне, пераважна па пытаннях міжнароднага значэння. 18. Згода, адзінства. 19. Вядомасць, папулярнасць. 20. Служачы, які выдае ключы, прымае пошту і інш. у вестыбюлі гасцініцы.

Словы для даведак: *інтэлект, дашчэнт, эхалот, парце, драцвець, кампрэсія, аташэ, імпульсіўны, габарыт, клінкер, кансэнсус, вібрацыя, камюніке, дэ-юрэ, акцыз, бурштын, інкарпараваць, вульгарны, наблісіці, альбінізм.*

10. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую і вызначце асаблівасці беларускага асваення запазычаных слоў.

Айр, аккордеон, асбест, аудиторія, бутсы, госпіталь, дакламіраваць, дэпутатскі, енот, афрэйтор, йод, калоша, квартира, ковёр, ковёр-самолёт, дежурны, колбаса, конвейер, корідор, жандарм, купорос, маштаб, Наум, одеколон, рыск, рюкзак, салфетка, сержант, фельдшер, тюк, шляпа, шурин, ярмарка, Афанасій, Грыгорый, Даниіл, Евгений, Филипп.

11. Падбярыце да запазычаных слоў спрадвечна беларускія сінонімы, карыстаючыся слоўнікамі.

Аграрны, адукацыя, акропаль, аранжарэя, аргумент, афарызм, аратар, апладысменты, аркуш, дыкцыя, рэзюмэ, кліпсы, кавалерыя, ландшафт, гарызонт, маёнтак, фігура, сцюардэса, арфаграфія, аўдыенцыя, індустрыя, туберкулёз, шарэнга, фрукты, эксперымент.

12. Назавіце агульнаславянскія словы: а) якія захаваліся ў сучаснай беларускай мове; б) якія выйшлі з ужытку,

замяніўшыся на новыя; в) якія паслужылі базай для ўтварэння ўласнабеларускіх слоў або відазмяніліся.

Винити, пети, бояться, писати, видети, кричати, судити, гасити, седети, будити, готовати, держати, верити, искати, драти, метити, строити, слышати, сосати, боротися, кидати.

13. Якім з ніжэйпрыведзеных слоў рускай і ўкраінскай мовы адпавядаюць уласнабеларускія словы? Запішыце іх.

Быстро – швидко, красивый – гарний, подсолнечник – соняшник, одеваться – одягатися, отблеск – вилиск, совершенный – досконалий, ветка – гілка, ужас – жах, повстанец – повстанець, торопится – квапити, путешественник – мандрівець, подчёркивать – підкрэслювати, напряжение – напруга.

Гэта цікава

Звычайнае беларускае слова *бульба*, або такое ж звычайнае рускае *картофель*, ці сярэдняе між імі тақсама беларускае, але ўжо мясцовае, дыялектнае *картопля*. Адкуль яно? З Амерыкі. На наш еўрапейскі кантынент яго прывёз не хто іншы, як сусветна вядомы морापлавальнік Хрыстафор Калумб. Вяртаўся пераможцам з далёкага плавання, адкрыўшы новы кантынент, або, як яго называюць яшчэ і цяпер, Новы Свет – Амерыку. Вяртаўся з кошыкам клубняў, што раслі ў зямлі і прыйшліся да спадобы як смачны харч. Назва беларуская пайшла ад лацінскага *бульбус* або *больбус* – цыбуліна, круглы плод, што расце ў зямлі.

Вядома, што ў рускую мову слова *картофель* прыйшло з нямецкай, як пазычанае ў італьянскай мове, дзе ёсць *тартуфэль* або *труфэль*. Так называюць падземныя грыбы, падобныя формай на клубні цыбуліны. *Тартуфэль* немцы перайначылі ў *картофель*. У немцаў гэтае слова пазычылі палякі – *картофель*. Да беларусаў яно прыйшло ад суседзяў палякаў, але пашыралася не вельмі қаб ахвотна. На Беларусі лепш прыжылося *бульбус*, што значыць клубень, адкуль і ўтварылася неўміручае слова – *бульба*. Дарэчы, яно ёсць і ў польскай мове, але там лічыцца мясцовым, ёсць у чэшскай, дзе гучыць – *бульва* як утварэнне ад нямецкага балле, што значыць клубень. Украінская мова спынілася на назве *бульба*. (У. Юрзвіч.)

§8. АНАМАСТЫКА

Анамастыка – раздзел мовазнаўства, які вывучае любыя ўласныя імёны, іх паходжанне, гісторыю, асноўныя заканамернасці развіцця і функцыянавання.

Анамастыка падзяляецца на раздзелы ў адпаведнасці з катэгорыямі аб’ектаў, што носяць уласныя імёны.

Тапаніміка – раздзел анамастыкі, які вывучае ўласныя імёны геаграфічных аб’ектаў.

Антрапаніміка – раздзел анамастыкі, які вывучае ўласныя асабовыя імёны, імёны па бацьку і прозвішчы людзей, імёны – мянушкі, псеўданімы.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Пракамеціруйце наступнае выказванне К. Паўстоўскага:

“Назвы – гэта народнае паэтычнае афармленне краіны. Яны апавядаюць пра характар народа, яго гісторыю, яго чхільнасці і асаблівасці побыту”.

2. Прачытайце легенды. Ці дакладна яны тлумачаць узнікненне тапоніма?

Паданне пра заснаванне Брэста

Нібыта вёз купец на калёсах свой тавар у Літву да заграз у балотах. Не выбрацца. Пачаў абдзіраць бяросту і засцілаць ёю гаць. А калі назад з Літвы вяртаўся, пабудаваў на гэтым месцы каплічку. Да той “каплічкі”, як да святога месца “на бярэсце”, пачалі сыходзіцца людзі. Месца было лёгка ўмацаваць ад ворагаў. Вакол – прыродныя абарончыя равы – рукавы Мухаўца.

І пачалі асядаць тут людзі, пачалі будаваць горад “на бярэсце”.

Паданне пра заснаванне Менска

Між Татарскім канцом і Пярэскінскім мастком, ля самага Віленскага паштовага шляху, некалі пасяліўся славуты асілак-знахар, па празванні Менеск, ці Менскі, і пабудаваў на Свіслачы вялікі каменны млын на сем колаў. Ніхто самога Менеска не бачыў, тым не менш у навакольных мясцовасцях свіслацкай зямлі чуваць былі самыя фантастычныя расказы пра яго сілу. Кажуць, што ў яго

млыне мука малолася не з жыта, а з камення, што ўначы чуліся нейкія дзіўныя крыкі, галёканне, песні, музыка і скокі, што апоўначы ездзіў ён на сваім млыне па селішчах і набіраў дружыну з харобрых, смелых, дужых людзей, з якіх пазней утварыўся цэлы народ і пасяліўся побач з млыном.

Тут і быў заснаваны горад і названы імем волата – Менск.

Пра Нёман і Лошу

Гэтых рэчак яшчэ не было. У тым месцы, дзе яны цяпер выцякаюць, стаяў у балоце стары корч, а пад карчом біла крыніца. Яна ўсё біла і біла. Вада расцякалася і ўжо выцягнулася ў маленькія ручайкі. Гэтыя ручайкі – раз і пабеглі па лугах.

Так нарадзіліся Нёман і Лоша.

Нёман быў хлопец, а Лоша – дзяўчына. Нёман крэпка палюбіў Лошу.

Раз яны беглі цэлы дзень, а сонца пякло, стаміліся абое. Вечарам ляглі спаць.

А назаўтра раненька ўстала Лоша. Нёман не пабудзіла і пабегла сабе ціхенька.

Прабудзіўся Нёман – няма Лошы. Ён сухапіўся і – напрасцяк, шукаць Лошу. І зусім убок пабег, праз лугі і горы, як кажуць, праз каменні ды паленні.

Вось і цяпер Лоша ціхенька сабе плыве, а Нёман ляціць і ляціць напрасцяк.

3. Якія з легендаў пра походжанне назвы вашага населенага пункта вам вядомы? З якой прычыны яны ўзніклі? Ці дакладна яны тлумачаць узнікненне тапоніма?

4. Напішыце творчую работу (сачыненне-разважанне, рэферат, апавяданне, нарыс, верш...) “Назвы роднага краю”.

Гэта цікава

Адкуль у чалавека імя? Што яно азначае?

З грэчаскай мовы

Алена – ад слова геліас – сонца або залітая святлом прастора. Святляным дзяўчынкам за іх падабенства да сонца давалі ў Грэцыі імя Гэленас, якое, толькі без суфікса -с-, засталася ў польскай мове да нашых дзён – Гэлена. У беларускую мову прыйшлі памяншальныя формы гэтага імя – Гэля, Гэлька, якімі карыстаюцца ў нас шырока, побач з такімі, як Лена, Ленка, Леся, Яёля. Пашыранае апошнім часам у Беларусі імя Алена аддаляе яго ад першавытокаў.

Аляксандр, Алясь. Імя ўтворана з двух слоў: але*кса – абаронца і а*нэр – мужчына (родны склон – а*ндрас). Пры пераходзе ў рускую мову аднаў характэрны для грэчаскай мовы канчатак, -ас. Беларусы яшчэ больш падкарацілі імя, выкінуўшы суфікс -к- і адкінуўшы другую частку. Яно стала гучаць – Алясь, і цяпер абедзве формы існуюць раўнапраўна: Аляксандр і Алясь. Памяншальныя формы – Аляська, Саня, Саша, Шура, Лесік.

Андрэй, Андзэй – ад слова андрэйас, што значыць мужны, храбры. Андзэй – тое самае, што Андрэй, толькі ў польскім вымаўленні. Памяншальныя формы – Андрэйка, Андрук, Андруха.

Арцём – ад слова артэмес – непашкодваны, здаровы. Памяншальныя формы – Арцік, Цёма.

Вераніка – з двух слоў: веро – несці і ніке – перамога, цалкам азначае носьбітка перамогі.

Зміцер, Змітро*к, Дзмітрый. У старажытнай міфалогіі багіню ўрадлівасці і земляробства называлі Дземе*тра. Хлопчыкам, бацькі якіх былі прыхільныя рабіць на зямлі, засяваць яе, давалі імя Дземе*трыос. Па-руску яно займела гучанне Дымітрый, а па-беларуску – Зміцер, Змітрок. Памяншальныя формы – Змітрок, Дзіма, Міця, Зміцер, Мітра.

Яўгенія, Яўгіння, Яўга. Многія імёны, асабліва ў сваіх памяншальных формах, гучаць і пішуцца аднолькава як для дзяўчынак, так і для хлопчыкаў. Напрыклад, Жэня, Шура, Саня, Юзя. Аднак варта звярнуцца да поўнага імя, як усё становіцца на сваё месца. Калі Жэня – хлопчык, дык будзе Яўген, Яўгень, калі ж дзяўчынка, дык загучыць Яўгенія або Яўгіння, Яўга. Еўга. Прышло гэтае імя з грэчаскай мовы, дзе ўтворана ад слова эўгенес, што значыць высакародны, шляхетны, як цяпер кажуць, усебакова развіты.

Антанін, Антон, Антош, Антаніна. Рымскае родавае імя Антанінус. Такае імя насілі два рымскія імператары II ст. нашай эры. Ад мужчынскага імя ўтворана жаночае Антаніна або Антуніна. Памяншальныя формы – Антук, Анцік, Антонка, Шоня, Шоша, Шося, Анця, Антося, Ніна, Іна. Паходзіць ад выразу антэ эо – быць наперадзе.

Віктар, Вікторыя – ад слова **віктор**, **вікторыя**, што значыць пераможца, перамога. Памяншальныя формы – Віця, Віта, Віка, Віця, Віктора, Віцюк.

Мақсім. Вельмі пашыранае імя, утворанае ад слова **мақсімус**, што значыць найбольшы, найвышэйшы, найвялікшы.

Наталля – ад слова ната^ліс, што азначае родная, не чужая, бо былі ж у сям’і і чужыя, прыёмныя, не адной маці дзеці, а розных. Каб адрозніць родных ад няродных, давалі імя Наталля. Памяншальныя формы – Наташа, Ната, Наля.

Славянскія імёны

Алег, Вольга. З поўначы прыйшло да нас гэтае імя яшчэ ў тых часы, калі воднымі шляхамі “варагі хадзілі ў грэкі”, падарожнічалі на поўдзень, засноўваючы на дарозе паселішчы, а заадно даючы пасяленцам свае скандзінаўскія імёны. Словы **хельг**, што значыць **свята**, і **хельгі** – **свяшчэнны**, прыналежны для **святых**, далі **жрыццё імёнам Хельгі (мужчынскае) і Хельга (жаночае)**. Звычайна такія імёны давалі, калі дзень нараджэння выпадаў на **свята**. З’явіўшыся на старажытных славянскіх землях, яны прынялі адпаведнае гучанне: спачатку **Ольг**, а пасля **Олег** (у старарускай мове) і **Ольга**. Беларусы ж **вымаўлялі гэтае імя з захаваннем нацыянальных асаблівасцей праз аканне і прыстаўны гук на пачатку слова – Алег і Вольга**. Памяншальнымі формамі да мужчынскага імя **Алег** сталі **Алік, Лёша, а Воля, Волька (па-руску Оля, Лёля) – да жаночага Вольга**.

Вадзім – ад старажытнаруускага **ва^ддиту** і беларускага **вадзіцца**, што значыць **сварыцца, агаворваць каго-небудзь**. Памяншальныя формы – **Вадзік, Дзімка, Вадзя**.

Людміа, Людміла. Агульнаславянскае імя, утворанае з двух слоў: **людзі і мілы** – **людзям мілы, спагадлівы душой да гора людскога і чалавечых радасцей**. Люда і Люся – **раўнапраўныя, бо належаць аднаму і таму ж імені**. Памяншальныя формы – **Міла, Люля**.

Уладзімір. Імя гэтае славянскага паходжання, утворана ад слоў **валодаць і мір**. У старыя часы мірам называлі грамаду, сход гэтай грамады, гараджанці аднавяскоўцаў. Чалавеку, які стаяў на чале грамады, валодаў мірам

(грамадой), было прынята даваць імя Уладзімір. Памяншальныя формы – Уладзік, Уладак, Валодзя, Вова, Воўка, Воля.

Са старажытнаўрэйскай мовы

Ада. У старажытнаўрэйскай мове словам ада называлі жанчыну, якая любіла аздобы, упрыгожванні, мела звычку ўзбірацца на вышыню, каб потым на людзях прыгожа спускацца з яе ўніз.

Марыя, Мар'я, Марыля, Маруся. Бадай ці не самае пашыранае ў шмат якіх народаў свету жаночае імя. Прышло са старажытнаўрэйскай мовай, а там утворана ад слова мара, што значыць супраціўляцца, адхіляць, адпрэчваць непрыемнае. У імені Марыям быў закладзены глыбокі сэнс прыняцця жанчынай на свае плечы цяжкай матчынай долі, ношы мацярынства. У славянскіх мовах, у тым ліку і ў беларускай, старажытнае імя Марыям ператварылася ў прасцейшае – Марыля, Мар'я.

Міхаіл, Міхась, Міхал. Імя Мікаэл азначае роўны Богу. Вытворныя формы – Міша, Міхаська, Мішан.

Шамара. У аснове імя ляжыць назва фінікавай пальмы, што на мове іўрыт завецца фамар, тамар. Давалі таксама імя стройным дзяўчынкам. Памяншальныя – Шамарка, Шамар, Шомар.

Паводле У. Юрэвіча

6. Раскажыце пра імёны вашага роду.

7. Прачытайце тэкст. Выкажыце ўласнае меркаванне наконт прачытанай інфармацыі.

Паміж імем чалавека і яго лёсам існуе незразумелая загадкавая сувязь. Так, у старажытным Рыме квітнеў патрыцыянскі род Клаўдзіяў, у ім з нейкага часу нікога з нованароджаных хлопчыкаў не называлі Луцыем. Чаму? Ды таму, што ўсе іх папярэднія Луцыі абавязкова станавіліся або рабаўнікамі, або забойцамі.

Рускі бібліяграф і пісьменнік С. Мінцлоў склаў табліцу з прозвішчаў выдатных расіян, і выявілася, што вядомасці і славы дасягалі часцей за астатніх Аляксандры (Пушкін, Грыбаедаў, Астроўскі і г.д.), Іваны, Мікалаі, Фёдары. Сяргееў, заўважыў даследчык, не вылучылі са свайго асяроддзя ніводнага вялікага чалавека, хоць менавіта яны з'яўляюцца, апырэдджаючы тут іншых, бацькамі гэтых вялікіх.

На думку С. Мінцлова, імя не толькі прадказвае вядучае ці ценявое становішча ў жыцці, але і да пэўнай ступені акрэслівае загалі характар таго, каго ім узнагародзілі. Па яго назіранні, Аляксандры амаль усе веселуны, Пётры, у большасці сваёй, – людзі з цяжкім характарам, упартыя. Яшчэ больш цяжкія Сцяпаны, якія не церпяць перашкодаў свайму нораву. Уладзіміры і Міхаілы простыя і дабрадушныя. Бесхарактарныя, але хітрыя і разважлівыя, як правіла, Аляксеі, Дзмітрыі, Мікалаі, Васілі любяць хлусіць. Канстанціны – няўдачнікі.

Барыс Хігір у кнізе “Тайна імені” сцвярджае, што ў імяны прагноз уносіць папраўку час нараджэння заснавальнікаў новай сям’і. Атрымліваецца так, што самыя ўдалыя шлюбны – тыя, у якіх адзін з партнёраў нарадзіўся летам. Але толькі адзін! Калі абодва з’явіліся на свет летам або восенню, вясной або зімой, то шлюб звычайна нетрывалы.

А характар залежыць яшчэ ад імя па бацьку, якое быццам нясе ў сабе нейкі генетычны код, што перадаецца з пакалення ў пакаленне. Б. Хігір прыйшоў да высновы: усе Аляксандравічы звычайна імпульсіўныя, спачатку здзейсняць учынак, а ўжо потым абдумваюць яго. Ігаравічы ўпартыя, жорсткія. Мікалаевічы настойлівыя ў дзеяннях, у экстрэмальных сітуацыях нікога не шкадуюць. Барысавічы любяць падарожнічаць і зухвата вадзіць машыну. Васілевічы працавітыя і вынослівыя, але іншы раз неарганізаваныя, што запавольвае іх прасоўванне па службовай лесвіцы. Рыгоравічы спакойныя, памяркоўныя, выдатныя сем’яніны, часцей за ўсё лідэры ў сям’і.

Паводле Л. Карабельнікавай

Ці згодны вы з тым, які лёс наканаваны даследчык С. Мінцлову Аляксандрам, Сяргеям?

8. Прачытайце тэкст. Якія праблемы ўздымае Н. Гілевіч? Ці маем мы права выракацца сваіх імёнаў?

Да знаёмых жанчын у дзяцінстве сваім я звяртаўся на роднай мове і ў духу нацыянальных звычаяў так: цётка Марыля, цётка Гілена, цётка Барбара, цётка Параска, цётка Рыпіна, цётка Луцэя, цётка Зося, цётка Еўка, цётка Тэклія... Адышлі на вечны спачын гаротніцы-цёткі, зніклі і іх імёны. Унучкам і праўнучкам яны ўжо не дасталіся. Нехта ў свой час пераканаў, што Марыля, або Гілена,

або Зося – гучыць непрыгожа, некультурна. Зрэшты, пераканалі ўвесь народ, што яго імёны – брыдкія, немілагучныя і што іх трэба памяняць на лепшыя. І пачалі мяняць. І напераменьвалі так, што ўжо нічога, ані знаку свайго не засталася. Па імені ўжо не пазнаеш, што перад табой беларус. Паляка пазнаеш, балгарына пазнаеш, француза пазнаеш – у кожнага народа свае імёны, чаму ж не пазнаць! А мы сваіх імён не маем, нас па імені не адрозніш.

Але ж быў час, мілыя мае браткі беларусы, калі пазнавалі па імені і нас, грэшных. Пачуеш Міхась, Юрась, Тамаш, Сымон, Антоць, Язэп, Лукаш, Змітрок, Пятрусь, Абросім – ну, ясна: з Беларусі таварышы! Свет увесь пазнаваў! І паважаў нас за гэта, што свае імёны мелі.

(Паводле Н. Гілевіча)

Філалагічныя загадкі

<p>1. Вазьмі імя начное птушкі і адну літару за вушкі адразу выкінь у закутак з яго пачатку, каб дадаць назоў такое часткі сутак, калі той птушкі не відаць. І ўміг з-пад кемнага пярэ ўзляціць назола-жамяра.</p> <p>2. Спачатку першы склад спатрэбіцца назваць, а ён – прыстаўка. Тады табе на добры лад вышэйшая адзнака “5” за гэта будзе стаўка. Прыстаўку гэтую з адзнакай тою складзеш, і разальюся я ракою. Якою</p>	<p>3. Расказваць многа пра сябе няма ахвоты, мае склады, апроч другога, – ноты. Другі таксама нотай стаць напачатку, калі заместа “о” пісаць “і” ў гэтым слове. Але галосныя таго не пажадалі і тут жа з каліва майго стручкі парвалі.</p> <p>4. Я рагаты, я сахаты, не даюся ў крыўду воўку, але ў карані маім ты зрабі перастаноўку, і змянюся я зусім. Растваруся я нязнакам Стану ў страве я прысмака</p>
---	---

<p>5. Я не птах, а крылы маю, не сабака, а кусаю, не машына, а гуду, наганяючы нуду. Але – верце ці не верце – застываю на канверце, калі толькі захачу і склады перакручу для таго, каб не памерці, бо ўсё хочучь маёй смерці.</p>	<p>7. Калі, як ёсць, мяне чытаць, жытлом лісы магу я стаць, а памяняць склады дазволю, ператваруся ў месца болю. 8. Чатыры літары хапае, каб напісаць: трава сухая, і аніводнай не мяняць, каб я магла ракою стаць 9. Да прыназоўніка дадаць спатрэбіцца імя дзяўчыны, і я магу адразу стаць следам ад машыны.</p>
<p>6. Скажу табе я на пачатак, калі адкінеш мой канчатак, а ён – займеннік асабовы, я на вачах перамянюся, імгненна злучнікам зраблюся, і атрымаецца два словы. А злучыш зноў іх, і мой цень дасць прахалоду ў скверны дзень</p>	

і **Адгадкі:** 1. ава + дзень = авадзень; 2. пры + 5 = Прыпяць; 3. фа + со + ля = фасоля; 4. лось – соль; 5. камар – марка; 6. але + я = аляя; 7. нара – рана; 8. сена – Сена; 9. каля + Іна = каляіна.

(Васіль Сахарчук)

§9. ФРАЗЕАЛОГІЯ

Фразеалогія як раздзел мовазнаўства

Фразеалогія (з грэч. phrasis – выраз, моўны зварот і logos – вучэнне) – гэта раздзел мовазнаўства, які вывучае значэнне фразеалагізмаў, іх структуру, адносіны да слова і словазлучэння, іх паходжанне і ўжыванне ў мове. Фразеалогіяй называюць таксама сукупнасць фразеалагізмаў пэўнай мовы.

У фразеалогіі вывучаюцца ўстойлівыя спалучэнні слоў з непадзельным цэласным значэннем (фразеалагізмы, або фразеалагічныя адзінкі), а таксама прыказкі, устойлівыя параўнанні, крылатыя выразы, перыфразы. Агульнае падабенства апошніх з фразеалагізмамі ў тым, што яны таксама ўжываюцца як гатовыя моўныя комплексы, а не ствараюцца падчас маўлення, маюць агульнавядомае, замацаванае за імі значэнне.

Фразеалагізм – своеасаблівая моўная адзінка, якая мае некаторыя агульныя рысы і са словам, і са словазлучэннем. Сваім значэннем фразеалагізм падобны да слова; як словазлучэнне, складаецца не менш як з двух слоў (кампанентаў), але выражае адно паняцце, значэнне вынікае з усяго ўстойлівага звароту, сэнсава ён непадзельны: выйсці сухім з вады 'апраўдацца, пазбегнуць пакарання', язык прыкусіць 'змоўкнуць'. У складзе фразеалагізма словы страчваюць сваё першааснае значэнне. Фразеалагічная адзінка мае адзіны, цэласны сэнс, які не вынікае са значэнняў асобных слоў, што ўваходзяць у яе склад. Некаторыя кампаненты фразеалагізма наогул самастойна не ўжываюцца: *задаваць храпавіцкага, бібікі біць, блэкату аб'еўся, даць драла* і інш.

Фразеалагізмы не ствараюцца ў час размовы, пісьма, гэта гатовыя адзінкі з вядомым, гатовым значэннем. У гэтым заключаецца ўзнаўляльнасць фразеалагічнай адзінкі.

Незалежна ад колькасці слоў у ім, фразеалагізм з'яўляецца адным членам сказа: Я прачытала кнігу адным духам (акалічнасць). Добра дае бог вайны! (дзеінік). А ў самой кошкі душу скраблі: дзе ён? (выказнік).

Такім чынам, фразеалагізм – гэта ўстойлівая, узнаўляльная, не менш як двухкампанентная сінтаксічна непадзельная адзінка з цэласным значэннем.

Большасць фразеалагізмаў мае адно значэнне: *мафусаілаў век, з мухі слана рабіць, заглянуць у душу, абламаць зубы, кроў з малаком, з языка сарвацца*, але ёсць і такія, што маюць два, тры значэнні і больш, г. зн. з'яўляюцца мнагазначнымі: *будзь здароў* – 1) 'вельмі добра (ехаць, працаваць і інш.)', 2) 'вельмі многа (ёсць, было каго-, чаго-н)', 3) 'вельмі моцна (ударыць, ушчыкнуць і пад.)', 4) 'вельмі добры', *свету (белага) не бачыць* – 1) 'быць вельмі занятым, не мець спачыну, вольнай часіны', 2) 'жыць у горы'.

Блізкія значэннем фразеалагізмы можна аб'яднаць у сінанімічныя рады. Напрыклад, са значэннем 'вельмі мала' ўжываюцца сінанімічныя фразеалагізмы з *жабіны прыгаршчы, з антонаву слязу, зайцу на закуску, можна на пальцы спячы, як кату пад'есці, як сароцы на хвасце панесці*.

Пераклад фразеалагізмаў з адной мовы на другую выклікае пэўную цяжкасць, таму ў большасці выпадкаў ён ажыццяўляецца падборам сэнсава блізкіх адпаведнікаў: бел. абое рабое – рус. два сапога пара.

З'яўляючыся выразным стылістычным сродкам, устойлівыя звароты ўжываюцца ў гутарковай мове, публіцыстыцы і мастацкай літаратуры. Яны ажыўляюць маўленне, робяць мову выразнай, вобразнай, каларытнай, трапнай.

Крыніцы беларускай фразеалогіі

Фразеалогія сучаснай беларускай мовы фарміравалася і ўзбагачалася на працягу многіх стагоддзяў. Асноўная яе крыніца – гэта жывая народная мова, вусная народная творчасць. З гэтай крыніцы пастаянна папаўняецца і ўзбагачаецца беларуская літаратурная мова: *сам-насам, адбіцца ад рук, блізкі свет, у свіных галасы, за пояс заткнуць, зямлю парыць, у лапці абуць, з мухамі ў носе* і інш. Сталі фразеалагізмамі і некаторыя прафесійныя выразы: *мераць на свой аршын, іграць у адну дуду, зялёная вуліца, шыта белымі ніткамі, раскрыць карты, закінуць вуды, ход канём*.

Большую частку фразеалагічнага запасу сучаснай беларускай мовы складаюць спрадвечна беларускія фразеалагізмы, сярод якіх вылучаюцца:

а) агульнаславянскія фразеалагічныя адзінкі, што дайшлі да нас з агульнаславянскай мовы: з галавы да ног, закрануць за жывое, правая рука, вадзіць за нос, як на далоні, на край свету;

б) усходнеславянскія, якія перайшлі ў беларускую мову з агульнай усходнеславянскай (старажытнарускай) мовы: богу душу аддаць, віламі па вадзе пісана, лезці на ражон, агарод гарадзіць;

в) уласнабеларускія, якія ўзніклі ў перыяд фарміравання і развіцця беларускай народнасці: абы з рук, было ды сплыло, гула асмаленая, свяціць вачамі, хварэць на пана, ад відна да відна, дзесятаму загазаць, цямяця-лямяця, холаду нагнаць і інш.

У беларускай мове нямала запазычаных фразеалагізмаў, што прыйшлі да нас з іншых моў (царкоўнаславянскай, рускай, нямецкай, французскай, англійскай, польскай): *плоць ад плоці і косць ад косці, крыж несці, блудная авечка, перакаваць мячы на арала, закапаць талент у зямлю, соль зямлі, молада-зелена, ісці ў нагу з часам, пуцёўка ў жыццё, з вачэй далоў і з сэрца вон, шыварат навыварат, на схіле дзён; мець грунт пад нагамі, з малатка, ні рыба ні мяса, іграць першую скрыпку; з вышыні птушынага палёту, раз і назаўсёды, мець месца; рукі прэч, прайсці агонь і ваду; даць дыхту, збіць з тропу.* З легендаў, міфаў Старажытнай Грэцыі прыйшлі да нас такія фразеалагічныя адзінкі, як *кануць у Лету, ахілесавы пята, на сёмым небе, перайсці Рубікон, траянскі конь, сізіфава праца* і інш.

Фразеалагічны склад сучаснай беларускай літаратурнай мовы рухомы: ён пастаянна папаўняецца, узбагачаецца як за кошт фразеалагізмаў з народна-гутарковай мовы, так і за кошт запазычанняў.

Фразеалагізмы падаюцца ў спецыяльных даведніках – фразеалагічных слоўніках (гл. ніжэй).

Прыказкі (прымаўкі).

Крылатыя словы, афарызмы, перыфразы

Як ужо ўказвалася раней, да фразеалагізмаў паводле некаторых прымет прымыкаюць прыказкі, перыфразы і крылатыя выразы.

Прыказка (прымаўка) – гэта трапнае народнае выслоўе з павучальным зместам: *На сваім сметніку і певень гаспадар. Бачыць вока далёка, а розум яшчэ далей. Сябра за грошы не купіш. Тады слова серабро, калі справа золата.*

Мова прыказак лаканічная, вобразная. У іх адлюстроўваецца філасофія і жыццёвы вопыт народа, яго мудрасць, думкі, надзеі і спадзяванні, даецца ацэнка сітуацыям, робяцца падказкі, парады на розныя выпадкі жыцця: *Дома і сцены датамагаюць. Не збірай дзецяў пасагу, збірай розум. Малы жук, ды вялікі гук. З кім жыць, таго не гнявіць. Нікому з неба само не спадзе. Рана ўстанеш –*

многа зробіш. Без прычыны і хвост не матляецца. Гуляючы, розуму не прыдбаеш. Навука вочы адчыняе. Ідзі з людзьмі, то не згубішся. Двум багам не служы. Няма лепшага раю ад роднага краю. На языку мядок, а на сэрцы лядок.

Нацыянальныя прыказкі – скарбніца духоўнай сілы народа, таму і не старэюць яны на працягу стагоддзяў.

Крылатыя словы і афарызмы – трапныя вобразныя выслоўі пісьменнікаў, грамадскіх дзеячаў, выдатных людзей розных часоў. Такія выслоўі становяцца шырока вядомымі, пачынаюць распаўсюджвацца, ужывацца як гатовыя моўныя адзінкі. Яны, лаканічныя і выразныя, маюць абагульняльны змест: *Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш. Наогул трэба жыць больш змысла і больш мяркоўна, болей сцісла. Мой родны кут, як ты мне мілы!* (Я. Колас). *Дум не скуеш латцугамі. Завецца ж спадчына мая ўсяго старонкай роднаю. Жыў беларус – і будзе жыць. Занімай, Беларусь маладая мая, свой пачэсны пасад між народамі!* (Я. Купала). *Рупная пчала ўмее ў соты мёд набраць і з горкіх кветак. Ты не згаснеш, ясная зараначка, ты яшчэ асвеціш родны край. І тчэ, забыўшыся, рука, заміж персідскага ўзору, цвяток радзімы васілька* (М. Багдановіч). *І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае «дзе», і густое «чаго». Лечыцца трава ад спёкі ліўнем, людзі ласкай лечацца людскою* (П. Панчанка). *Раны гоцяцца часам, а дружбаю – гора* (А. Куляшоў). *Да славы прагна, ды вузкія ў плячах. Каб сонца заслانیць, вушэй асліных мала* (К. Крапіва). *Дзе пройдуць ногі маладосці, дыхне і мёртвая зямля* (А. Званок). *Беларусь – мая маці і мова, наветра і хлеб* (А. Вялюгін). *Дзе прайшло маленства, там пачынаецца Радзіма* (К. Чорны).

Крылатыя выслоўі беларускіх пісьменнікаў сабраны ў зборніку Ф. Янкоўскага “Крылатыя словы і афарызмы” (1960), а таксама ў зборніку “Час, жыццё, людзі.. Беларускі літаратурны афарызм”. – Складальнік А.Я.Леванюк: Брэст, 2001г.

Перыфразы – апісальныя назвы асобных прадметаў і з’яў, якія ўжываюцца замест слоў, што іх называюць, напрыклад: край блакітных азёр – Беларусь; *чорнае золата* – нафта; *другі хлеб* – бульба; *беларускі (паўночны) шоўк* – лён; *зямля бацькоў* – радзіма; *срэбны званочак* – жаўранак. Сэнс многіх перыфраз раскрываецца толькі ў пэўным кантэксце. Перыфразы як сродак вобразнасці і

выразнасці твора найчасцей выкарыстоўваюцца ў паэзіі і публіцыстыцы.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце сказы, знайдзіце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне.

1) Ягоны намер, які гэтак натуральна вынік уначы і прынёс яму заспакаенне, лопнуў як мыльная бурбалка (В.Быкаў). 2) Міколка падцягнуўся ўвесь, сцяўся ў пругкі камяк і ў імгненне вока апынуўся ля самых вокан машыны (М.Лынькоў). 3) Дубок быў на сёмым небе ад радасці (М.Лынькоў). 4) Таго Міканора каморнік сорак разоў абкруціць вакол пальца (І.Мележ). 5) Нам давядзецца аб'ездзіць разам усю Беларусь, адшукаць тое, што забыта, вывучаць, біць у набат, калі штосьці занядбалі або бураць (У.Караткевіч). 6) Цётка ведала дабрату свайго пляменніка: толькі абяцанкамі корміць (І.Лобан). 7) Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вось толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы (В.Быкаў). 8) Абрэцкі прэ ва ўсе лапаткі, бяжыць, як можа, без аглядкі... (Я.Колас). 9) Гэтак, покi сэрца чуе, што не час у шапку спаць, грайце песні, хай красуе наш загон і сенажаць! (Я.Купала). 10) А цяпер спі, а то я нагаварыла табе сем карабоў (А.Васілевіч). 11) Апынуўшыся на вуліцы і пераканаўшыся, што ззаду жандараў не відаць, Лабановіч адчуў сябе так, як бы з яго плячэй зваліўся цяжкі камень і сам ён другі раз нарадзіўся на свет (Я.Колас).

2. Вызначце, якія з гэтых словазлучэнняў з'яўляюцца свабоднымі, а якія могуць ужывацца як свабодныя і фразеалагічныя або толькі як фразеалагічныя.

Біць бібікі, біць па галаве, біць па кішэні, біць крыніцай, біць па назе, біць сябе ў грудзі; брацца за розум, брацца за галаву, брацца за рукі, брацца за рукаў; вастрыць зубы, вастрыць зброю, вастрыць нож; павесіць галаву, павесіць нос, павесіць плашч; ведаць цану, ведаць адказ, ведаць толк, ведаць сваё месца; язык прыкусіць, язык распусціць, язык трымаць за зубамг, язык праглынуць, язык баліць.

3. Да дадзеных фразеалагізмаў падбярэце сінанімічныя.

Абуваць у лапці, ездзіць на карку, куры не клююць, адстаўной казы барабаншчык, адвод вачэй, кляваць носам, хоць гаць гаці.

Для даведак: Абсерак у полі, дымавая заслона, адбою нямаю абводзіць вакол пальца, віць вяроўкай, табаку важыць, на валовай скуры не спішаш, браць на арапа, хоць сцены ў хаце абклеівай, браць верх, пацёмкінская вёска, гульня ў ката і мышку, надзяваць хамут, вадзіць акулёў.

4. а) Падбярэце рускія адпаведнікі да наступных беларускіх фразеалагізмаў.

Плот з лебяды, як пятае кола ў возе, два вазы і цэбар, дагары нагамі, рабіць як мокрае гарыць, заўтра з мехам прыходзь, дабёр бабёр, жыць, як набяжыць.

б) Падбярэце беларускія адпаведнікі да наступных рускіх фразеалагізмаў.

Из уст в уста, несолоно хлебавши, из-под палки, как с гуся вода, кукиш с маслом, при царе Горохе, проще пареной репы, сидеть в печенках

Для даведкі: Вверх тормашками, бред сивой кобылы, держи карман шире, как собаке пятая нога, хорош гусь, вагон и маленькая тележка, плыть по течению, работать спустя рукава.

Гула смаленая, з вуха на вуха, за дзедам шведам, як шарварку адрабляць, шылам патакі ханіўшы, у знакі дацца, і ні лыс Габрусь, як абаранак з'есці.

5. Прачытайце прыказкі. Чаму вучаць гэтыя народныя выслоўі?

Смелы знойдзе там, дзе баязлівы згубіць. Нічога, што рукі чорныя, абы душа была чыстая. Поўны чайнік маўчыць, а напалавіну пусты шуміць. Адзенецца як пава, але дурная слава. Хто не дбае, той нічога не мае. Як не грэе дух, то не нагрэе і кажух. Моцны статак чарадою, а людзі грамадою. Як гукнеш, так і адгукнецца. Адна пчала мёду не наносіць. Шукай сабе сябра ў бядзе

6. Многія іншамоўныя ўстойлівыя выразы выкарыстоўваюцца ў беларускай мове без перакладу, з захаваннем графічных сродкаў той мовы, з якой адбылося запазычанне. Прачытайце

а

наступныя выразы, вызначце сітуацыі іх дарэчнага выкарыстання, запомніце тыя, якія лічыце найбольш распаўсюджанымі і неабходнымі.

A priori – з папярэдняга, незалежна ад вопыту.

Ab ovo – ад яйка, г. зн. з самага пачатку.

Actus dei – Божае здарэнне, незвычайнае і нечаканае праяўленне сіл прыроды, падзея, не падуладная чалавеку (выкарыстоўваецца таксама з іранічным адценнем).

Ad kaléndas graecas – да грэчаскіх календ, г. зн. ніколі.

Alter ego – другі я.

Argumentum ad ignorántiam – доказ, разлічаны на недасведчанасць аўдыторыі.

Aut Caesar, aut Nihil – або Цэзар, або нішто; або ўсё, або нічога.

Bis dat, qui cito dat – двойчы дае той, хто дае хутка.

Casus belli – падстава, прычына для абвяшчэння вайны; прычына да вайны.

Clavus Clavo peritur – копія копіям выбіваецца.

Cógito, ergo sum – я мыслю, значыць, існую. Дэкарт.

Contra factum non est arguméntum – супраць факта няма доказу.

Corpus delicti – рэчыўныя ўлікі, склад злачынства.

Credo – я веру.

Cui bono? (Сіцэро) – на чыю карысць?

Cui prodest? – у чыіх інтарэсах? Каму выгадна?

Cuique suum – кожнаму сваё.

Da tua dum tua sunt, post mortem tunc tua non sunt – аддай тваё, пакуль яно тваё. пасля смерці яно не тваё.

De facto – Дз факта. Фактычна.

De gustibus non est disputándum – аб густах не спрачаюцца.

De jure – дэ-юрэ. Паводле права.

Delírium tremens – белая гарачка.

De mórtuis aut bene, aut nihil – аб мёртвых належыць гаварыць добрае або нічога не гаварыць.

De visu – увачавідкі, вачамі відавочцы.

Debes, ergo potes – павінен, значыць можаш.

Dictum – factum – сказана – зроблена.

Divide et impera – раздзяляй і ўладар.

Dixi – я сказаў г. зн. я выказаўся; я сказаў усё, я скончыў.

Do ut des – даю, каб ты даў.

Dum spiro spero – пакуль дыхаю, спадзяюся.

Dura lex, sed lex – жорсткі закон, але ён закон.

Ecce homo! – вось чалавек! (Евангелле).

Edimus ut vivámus non vivimus ut edámus – мы ядзім, каб жыць а не жывём, каб есці.

Ergo – такім чынам, значыць.

Errare humanum est, stultum est in errore perseverare (Séneca) – чалавеку ўласціва памыляцца, неразумна ўпарціцца ў памылцы.

Esto – няхай будзе так.

Et cétera – і гэтак далей, і падобнае, і іншыя.

Ex nihilo nihil fit – з нічога нічога не адбываецца.

Factum est factum – што зроблена, то зроблена.

Festína lente – спяшайся павольна.

Flat! – ды здзейсніцца!

Homo hóminis lupus est (Plautus) – чалавек чалавеку – воўк.

Homo propónit, sed deus dispónit – чалавек мяркуе, а Бог кіруе (Фама Кампійскі).

Homo res sacra – чалавек – рэч свяшчэнная.

Ignorántia non est arguméntum (Spinósa) – няведанне не з’яўляецца доказам.

Imperáre sibi máximum imperium est – улада над сабой – найвышэйшая ўлада.

Lingua est hostis hóminum amicúque diáboli et feminárum – язык – вораг людзей і сябра д’ябла і жанчын.

Magna res est amor – вялікая рэч любоў.

Mea culpa, mea máxima culpa – мая віна.

Meménto mori – памятай аб смерці.

Minimum minimórum – найменшае.

Modus vivéndi – лад жыцця.

Nihil hábeo, nihil tímeo – нічога не маю – нічога не баюся.

Nil sub sole novum – Нішто не нова пад сонцам. (Эклезіяст).

Nosce te ipsum – пазнай самога сябе

Nota bene (nb) – заўваж добра. (Заўвага, якая служыць для таго, каб звярнуць увагу на якую-небудзь асабліва адметную частку тэксту.)

Opus citátum – цытаваны твор

O sancta simplicitas! – о, святая прастата! (Паводле падання Ян Гус, чэшскі рэфарматар і герой нацыянальна-вызваленчага руху, калі яго палілі на кастры, прамовіў гэтыя словы, калі нейкая бабулька з добрых намераў падкінула ў касцёр свой ахапак галля).

O tempora, o mores! (Cicero) – о часы, о норавы!

Per áspera ad astra – праз перашкоды да зорак.

Persóna (non) grata – асоба, якая (не) карыстаецца даверам (дыпламатычная формула).

Post et non propter – пасля, але не ў выніку.

Post factum – пасля здзейсненага, пастфактум.

Post scriptum – пасля напісанага (прыпіска), пастскрыптум.

Pro et contra – за і супраць.

Pro forma – дзеля формы.

Qui pro quo – адзін замест другога, г.зн. змяшанне паняццяў; непаразуменне

Quod cito fit, cito perit – што хутка робіцца, тое хутка і гіне.

Quod erat demonstrándum (q.e.d.) – што і патрабавалася даказаць.

Quod licet Iovi, non licet bovi – што дазволена Юпітэру, не дазволена быку (лацінская прымаўка).

Sciéntia est poténtia – веды – сіла (Бэкан).

Sic! – (Так! Змешчанае ў дужках гэта слова паказвае на жаданне аўтара прыцягнуць асабліваю ўвагу чытача да гэтага месца або на іранічныя адносіны аўтара да цытаванага тэксту).

Si non – non – калі не – не.

Status quo – становішча, якое было да (ante bellum – вайны).

Sus minérvam docet – свіння вучыць Мінерву, г.зн. невук павучае дасведчанага.

Tábula rasa – чыстая дошка, на якой яшчэ нічога не напісана і можна пісаць усё, што заўгодна.

Terra incógnita – невядомая, нязнаная зямля.

Tértium non datur – трэцяга не даецца.

Usus magíster est óptimus – практыка – лепшы настаўнік.

Vale! – будзь здаровы! Бывай!

Vale et me ama – будзь здаровы і любі мяне. Заключная формула лістоў у старажытных рымлян.

Veni, vidi, vici (Caesar) – прыйшоў, убачыў, перамог.

Veto – я забараняю.

Vide (v) – глядзі, звяртайся да.

Vide infra (v.i.) – глядзі ніжэй.

Vide supra (v.s.) – глядзі вышэй.

Videlicet (vic.) – гэта значыць, менавіта, напрыклад.

Vivere est cogitare (Cicero) – жыць – значыць мысліць.

Vivere est mulitare (Seneca) – жыць – значыць змагацца.

7. Прачытайце наступныя беларускія літаратурныя афарызмы. Вызначце сітуацыі іх дарэчнага выкарыстання. Праведзіце ў групе конкурс на лепшае веданне беларускіх літаратурных афарызмаў.

1. Мой родны кут, як ты мне мілы!..

(Я.Колас)

2. Народа няма напалову -

Ён ёсць ці яго няма.

(В.Зуёнак)

3. Найлепшая з нашых дарог –

Дарога дадому.

(П.Панчанка)

4. Радзіма будзе жыць без мяне,

Мяне без Радзімы не будзе !

(Р.Барадулін)

5. Не буду мяняцца, хоць бы і на замкі, -

Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі.

(Ф.Багушэвіч)

6. Вякоў гісторыю нам пішуць дні.

(П.Трус)

7. Ёсць куток на зямлі:

Дзень адзін пражывеш –

Назаўсёды цябе зачаруе.

(М.Танк)

8. Жывеш, пакуль жывыя,

Хто нарадзіў цябе.

(В.Зуёнак)

9. Жывём, клапацімся і дбаем,

І ўсе нарэшце паміраем

(Я.Колас)

10. Вось лад такі на гэтым свеце:
Адны ў пашане, тыя ў смецці
І век жывуць пад нейкім страхам,
Усе ж выйшлі ў жыцце адным шляхам.
(Я.Колас)
11. Як грошы, людскія гады,
Удосыць – не лічыш тады,
Увобмаль – дрыжыш над капейкай.
(Р.Барадулін)
12. Верым, што лепшая частка жыцця –
Тая, якую пражыць збіраемся.
(Р.Барадулін)
13. Не ведае каханне плагіята.
(С.Дудзюк)
14. Жыццё закон нязломны мае:
Ніколі праўда не ўмірае .
(Ул.Дубоўка)
15. Кожны чалавек носіць у сабе ненапісаную - кнігу
цікавую, непаўторную.
(М.Танк)
16. А людзі? Ведама, як людзі,
Як кожны наскі чалавек:
Садзіць сягоння тое будзе,
Што ўчора так нядбала ссек.
(Я.Купала)
17. Слова без справы –
Шум ветру толькі ...
(М.Танк)
18. Бяда і радасць ходзяць побач вечна,
Людзей ратуе толькі чалавечнасць.
(П.Панчанка)
19. Той дзень прапаў і страчаны навекі,
Калі ты не зрабіў таго, што мог.
(П.Панчанка)
20. Без чалавечнасці
Не будзе і вечнасці
(П.Панчанка)

21. Лётаць і лунаць
На вышыні
Маеш права –
Поўзаць немагчыма!
(Р.Барадулін)
22. Со словамі дабрыні
Спяшайце не спазніцца!
(Р.Барадулін)
23. Дабро зрабіць – не гойкай пеўнем.
(Броўка)
24. Прывычкі нашы, ах, прывычкі!
Вол прывыкае да ярма –
Як распрагуць, яму нязвычайна,
Здаецца, выпраглі дарма.
(Лужанін М.)
25. Што напішу, - такі пісака, -
Не расчытае і сабака.
(Колас Я.)
26. Струны чысты, дух што будзяць,
Але людзі і іх брудзяць.
(Колас Я.)
27. І авечка, хоць дурная,
А ваўка ж пазнае!
(Багушэвіч Ф.)
28. – Забілі зайца, не забілі,
Але ж, брат, гуку нарабілі.
(Колас Я.)
29. Пытанне ёсць прадчуванне ісціны.
(Зуёнак В.)

§ 10. СЛОЎНІКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексічнае багацце мовы фіксуецца ў слоўніках. **Лексікаграфія** (ад грэч. *lexikos* – слоўнікавы, *graphō* – пішу). – раздзел мовазнаўства, які вывучае пытанні тэорыі і практыкі складання слоўнікаў

Можна вылучыць два тыпы беларускіх слоўнікаў – энцыклапедычныя і лінгвістычныя. **Энцыклапедычныя** (грэч. *enkyclopaideia* – кола ведаў) слоўнікі (энцыклапедыі) даюць навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, выдатных дзеячаў, эканоміку, навуку, культуру, мастацтва, літаратуру, змяшчаюць каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкi, рэпрадукцыі, карты, схемы. Энцыклапедыі тлумачаць не словы, а самі паняцці, прадметы, з’явы, якія абазначаюцца словамі; гэта звычайна назоўнікі (агульныя і ўласныя, часткова тэрміны).

Энцыклапедыі бываюць аднатомныя і шматтомныя, усеагульныя (універсальныя) і галіновыя; словы ў іх размяшчаюцца ў алфавітным ці тэматычным парадку. Усеагульныя энцыклапедыі даюць абагуленыя звесткі па ўсіх галінах ведаў і дзейнасці чалавецтва: «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» ў 12 тамах (скарочана БелСЭ, 1969 – 1975), «Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя» (1978 – 1981) у 5 тамах, «Беларуская Энцыклапедыя» ў 18 тамах (скарочана БелЭн, 1996 – 2004). Галіновыя энцыклапедыі – гэта адмысловыя даведнікі па асобных галінах навукі, тэхнікі, літаратуры, мовы, мастацтва і інш.: «Энцыклапедыя прыроды Беларусі» (1983 – 1986) у 5 тамах, «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (1984 – 1987) у 5 тамах, «Этнаграфія Беларусі» (1989), «Архітэктура Беларусі» (1993), «Археалогія і нумізматыка Беларусі» (1993), «Беларуская мова» (1994), «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» ў 6 тамах (скарочана ЭГБ, 1993 – 2001 і інш.). Энцыклапедычнымі даведнікам з’яўляюцца і біяграфічныя слоўнікі, або персанальныя энцыклапедыі: «Янка Купала» (1986), «Францыск Скарына і яго час» (1988), «Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік» (1992 – 1995) у 6 тамах, «Мысліцелі і асветнікі Беларусі Х – ХІХ ст.» (1995).

Лінгвістычныя слоўнікі апісваюць значэнні слоў (фразеалагізмаў), вызначаюць іх ужыванне, паходжанне, напісанне,

вымаўленне, утварэнне, даюць граматычную і стылістычную характарыстыку. Тут словы падаюцца ў алфавітным парадку, суправаджаюцца паметамі. Лінгвістычныя слоўнікі бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя. У залежнасці ад таго, якія словы ўключаюцца ў слоўнік і як яны тлумачацца, аднамоўныя слоўнікі падзяляюцца на тлумачальныя, дыялектныя, арфаграфічныя, арфаэпічныя, марфемныя, анамастычныя, слоўнікі сінонімаў, амонімаў, эпітэтаў, паронімаў, слоўнікі мовы пісьменнікаў, тэрміналагічныя, фразеалагічныя і інш.

Двухмоўныя і шматмоўныя з'яўляюцца перакладнымі слоўнікамі: у іх пры дапамозе слоў роднай мовы тлумачацца словы іншай ці іншых моў або наадварот. Цяпер для перакладу выкарыстоўваюцца акадэмічныя «Руска-беларускі слоўнік» у 3 тамах, скарочана РБС (1995), «Беларуска-рускі слоўнік» у 2 тамах, скарочана БРС (1988 – 1989), «Большой универсальный белорусско-русский, русско-белорусский словарь» (А.Н. Булыко, Н.В. Полещук, 2006), «Падручны беларуска-польскі слоўнік» (1929) Б. Друцкага-Падбярэскага, «Падручны польска-беларускі слоўнік» (1962, скарочана ППБС), «Польска-беларускі слоўнік» (1932), «Яўрэйска-беларускі слоўнік» (1932), «Украінска-беларускі слоўнік» В. П. Лемцюговай (1980, скарочана УБС), «Класічны грэцка-беларускі слоўнік» у 2 ч. (1983, 1985), «Ангельска-беларускі слоўнік. Беларуская-ангельскі слоўнік» (1993) Яна Пятроўскага, «Англа-беларуска-рускі слоўнік» (1989, скарочана АБРС), «Кішэнны англа-беларуска-рускі слоўнік» (1995), «Нямецка-беларуска-рускі слоўнік» (1988, скарочана НБРС), «Французска-беларуска-рускі слоўнік» (1992), а таксама школьныя «Белорусско-русский словарь» для сярэдняй школы і «Русско-белорусский словарь» для сярэдняй школы С. М. Грабчыкава і інш.

У тлумачальных слоўніках раскрываецца значэнне слова, даецца яго граматычная і стылістычная характарыстыка, адлюстроўваецца мнагазначнасць, аманімія, падаюцца фразеалагізмы з гэтым словам. Самы поўны такі даведнік на сённяшні дзень – гэта «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (ТСБМ, т. 1–5, 1977–1984), які ахоплівае лексіку і фразеалогію беларускай мовы XX ст. – каля 98 тысяч слоў і больш за 7 тысяч тэрміналагічных і фразеалагічных спалучэнняў.

У арфаграфічных і арфаэпічных слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў («Слоўнік беларускай мовы:

Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне» (1987), «Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы» (6-е выд., 1990) М. П. Лобана і М. Р. Судніка, «Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне» Г. У. Арашонкавай і В. П. Лемцюговай (1994) і інш. Такія слоўнікі садзейнічаюць павышэнню культуры мовы.

У тэрміналагічных слоўніках сістэматызуюцца і тлумачацца спецыяльныя тэрміны розных галін навукі і тэхнікі. За апошні час створана некалькі тэрміналагічных даведнікаў па самых розных галінах: «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» П. Сцяцко, М. Гуліцкага і Л. Антанюк (1990), «Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў» М. Лазарука і А. Ленсу (2-е выд., 1996), «Слоўнік музычных тэрмінаў» В. Антаневіч (1994), «Слоўнік педагагічных тэрмінаў» С. Кацэвіч (1993). Убачылі свет дзесяткі руска-беларускіх і беларуска-рускіх слоўнікаў па навукова-тэхнічнай тэрміналогіі: «Слоўнік фізічных і астранамічных тэрмінаў» А.І. Болсун, Я.Н. Рапановіч (1979), «Руска-беларускі фізічны слоўнік: Асноўныя тэрміны» А.І. Болсун (1993), «Русско-белорусский словарь по теплотехнике и санитарной технике» В.М. Капко, Б.М. Хрусталёв. (1994), «Кароткі эканамічны слоўнік» (1992), «Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов» Н.Н. Костюкович, В.В. Люштик, В.К. Щербин (1995), «Русско-белорусский словарь электротехнических терминов» Н.П. Краевская, Б.В. Гринберг, В.П. Красней. (1993), «Кароткі руска-беларуска-англійскі слоўнік машынабудаўнічага профілю» А.А. Міклашэвіч, В.Д. Васілёнак (1996).

У 1997 - 1998 гг. выйшаў з друку «Русско-белорусский политехнический словарь» у двух тамах, які ўключае каля 157 000 тэрмінаў па розных галінах навукі і тэхнікі: авіяцыі, аўтаматыцы, аўтасправе, будаўніцтву, вымяральнай тэхніцы, вылічальнай тэхніцы, гідраўліцы і пнеўматыцы, кінафотатэхніцы, машынабудаванню, металургіі, металаапрацоўцы, метралогіі, механіцы, нафтагазавай і нафтахімічнай прамысловасці, оптыцы, радыётэхніцы, радыёэлектроніцы, тэлебачанню, тэле механіцы, транспарту, фізіцы, хіміі і хімічнай тэхналогіі, цеплатэхніцы, электроніцы, ядзернай энергетыцы і інш.

Дыялектныя (абласныя) слоўнікі змяшчаюць і тлумачаць лексіку, запісаную ў пэўнай гаворцы, у якой-небудзь мясцовасці

Беларусі ці яе пагранічны. Надрукавана каля дваццаці беларускіх дыялектных слоўнікаў, напрыклад:

Гістарычныя слоўнікі тлумачаць лексіку мінулых эпох, напрыклад, «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (вып. 1 – 20, А-Н, 1982 – 2001).

Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад, «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1 – 8..., А – П, 1978 – 1993...)».

У слоўніках іншамовных слоў змяшчаюцца запазычаныя словы, падаецца напісанне кожнага такога слова са значэннямі як у мове-першакрыніцы, так і ў сучаснай беларускай мове («Слоўнік іншамовных слоў» А.М.Булыкі (1993, 1999)).

У фразеалагічных слоўніках тлумачыцца сэнс фразеалагізмаў і іх варыянтаў, прыводзяцца ілюстрацыйныя прыклады (цытаты), часам даецца стылістычная афарбоўка і паходжанне («Фразеалагічны слоўнік для сярэдняй школы» Н. В. Гаўрош, І.Я. Лепешава, Ф.М. Янкоўскага (1973), «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» у 2 ч. (1981, 1993), «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» ў 2 тамах (1993) І.Я. Лепешава, «Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем» З.Санько (1991), «Слоўнік беларускіх прыказак» І. Лепешава і М. Якалцэвіч (1996), «Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў» пад рэд. Н.А. Ганчаровай (1993) і інш.

Марфемныя і словаўтваральныя слоўнікі дапамагаюць правільна дзяліць словы на часткі (марфемы), вызначаць способы і сродкі ўтварэння слоў: «Марфемны слоўнік беларускай мовы» А. Бардовіча і Л. Шакуна (1989), «Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы» (А.М. Бардовіч, Л.С. Мормыш, Л.М. Шакун, 2005), «Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы» (А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец, 2000)

У слоўніках сінонімаў сабраны сінонімы і блізказначныя словы ў сінанімічныя рады, якія размяшчаюцца ў алфавітным парадку паводле пачатковых літар дамінантаў (асноўных, загалоўных слоў); маюцца стылістычныя паметы, ілюстрацыйныя прыклады ў сказах з мастацкай літаратуры, фальклору («Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі).

Слоўнікі паронімаў і амонімаў дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным

значэннем як у беларускай, так і ў рускай мовах («Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў» (1977) і «Межъязыковые омонимы и паронимы» (1980) С. М. Грабчыкава, «Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы» (1987) Г. У. Арашонкавай і В. П. Лемцогавай), «Слоўнік амонімаў беларускай мовы» В. Дз. Старычонка (1991), «Слоўнік паронімаў беларускай мовы» С. М. Грабчыкава (1994), «Белорусско-русский паралексический словарь-справочник» под ред. А. Е. Михневича (1985).

Надзвычай цікавыя анамастычныя слоўнікі, якія фіксуюць уласныя імёны, геаграфічныя назвы («Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа» (1990) Г. У. Арашонкавай, В. А. Бабковай, М. В. Бірылы і інш.). Яны падзяляюцца на антрапанімічныя і тапанімічныя. Антрапанімічныя слоўнікі тлумачаць ўласныя імёны асоб, напрыклад, «Слоўнік асабовых імён» М. Судніка (1965), «Беларуская антрапанімія» М. В. Бірылы (ч. 1 – 3, 1966 – 1981). У тапанімічных рэгіструюцца ўласныя геаграфічныя назвы або тлумачыцца іх паходжанне («Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці» (1977), «Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці» (1980), «Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці» (1981), «Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці» (1982), «Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці» (1983), «Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці» (1986) Я. Н. Рапановіча, «Чаму так названа» (1969) і «Краткий топонимический словарь Белоруссии» (1974) В. А. Жучкевіча і інш.).

Гістарычныя слоўнікі растлумачваюць лексіку мінулых эпох, напрыклад, «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (вып. 1 – 20, А – Н, 1982 – 2001).

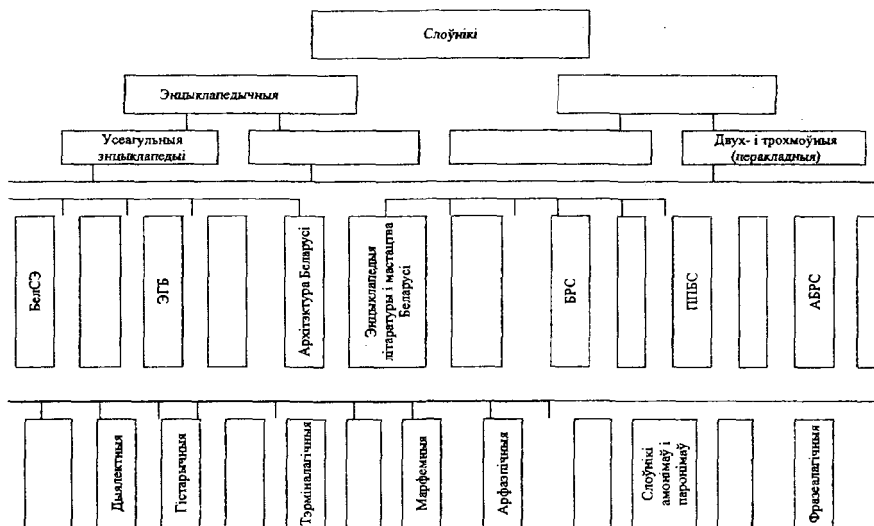
Этымалагічныя слоўнікі вызначаюць паходжанне слоў, іх пачатковае значэнне і наступныя змены, напрыклад, «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (т. 1 – 8..., А – П, 1978 – 1993...).

У 2003 г. выйшаў «Слоўнік тыпу INSITU беларускай мовы» (А. І. Дабралюбаў, Н. В. Маргун, Н. У. Машэда), навізна якога зацверджана патэнтам на вынаходніцтва. Слоўнік спалучае ў сабе звычайны аднамоўны слоўнік з тлумачэннем слоў пры дапамозе прыкладаў іх выкарыстання, граматычны даведнік мовы і кнігу для дамашняга чытання. Ён складаецца з дзвюх функцыянальна разнародных частак. Першая – гэта спісы ўпарадкаваных, у

адапаведнасці з алфавітам, слоў і каардынаты знаходжання гэтых слоў у тэкстах другой часткі. Другая частка – гэта зборнік разнародных хрэстаматыйных тэкстаў на беларускай мове, у тым ліку тых, якія тлумачаць правілы граматыкі. Слоўнік ствараўся з дапамогай арыгінальнай камп’ютэрнай тэхналогіі. Дзякуючы кодавай пошукавай сістэме і маркіроўцы старонак і радкоў тэксту другой часткі значна паскараецца пошук патрэбнага слова і яго розных значэнняў.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прадстаўце класіфікацыю слоўнікаў, дапоўніўшы наступную табліцу.

2. Пазнаёмца з наступнымі слоўнікавымі артыкуламі. *и*
Вызначце, якім тыпам слоўнікаў яны належаць.

1) На кручок браць к а г о. Абманваць, хітраваць.

Яўхім зніжкавеў, але не падаў выгляду. Бач, падступае, на кручок бярэ (І. Мележ, Людзі на балоце).

2) за-вед-ам-(ы) – прыст.-суф., ад вед/а/ - (ць)

3) РАСПАРАДЛІВЫ // РАСПАРАДЧЫ

Распарадлівы. Які ўмее добра кіраваць, распараджацца чым-н.

Распарадлівы камандзір. Распарадлівы гаспадар.

Распарадчы. Які мае адносіны да распараджэння, служыць для распараджэння.

Распарадчая камісія.

4) Набат, -у, м. (цюрк. *naubat*, ад ар. *nauba*). Сігнал трывогі ў выпадку якога-н. бедства, які падаецца пры дапамозе звана. Біць у набат. ◊ Набатны.

5) дзве [дзве] ліч.,

Р.М. дзвюх,

Д. дзвюм

Т. дзвюма

ДАДАТАК 1

Слоўнік актуальных іншамоўных слоў

Абракадабра [*лац.* abracadabra ад *гр.* abrakos = абзначэнне бажства + *ст. яўр.* dabar = слова]

1. Магічная формула, таямнічае слова, якому прыпісваецца цудадзейная сіла.

2. *перан.* Бяссэнсавы, незразумелы набор слоў.

Абскурантызм [*лац.* obscurans, -ntis = які зацямняе]

Крайне варожыя адносіны да асветы, навукі, прагрэсу, да ўсяго новага і перадавога; цемрашальства.

Абструкцыя [*лац.* obstructio = перашкода]

Метад барацьбы, звычайна парламенцкай, які выражаецца ў наўмысным зацягванні або зрыве пасяджэнняў, непажаданых рашэнняў шляхам выкрыкаў, выступленняў з доўгімі прамовамі і інш.

Авіза [*італ.* Avviso ад *фр.* Aviser = паведамляць]

Паведамленне аб змене ва ўзаемных разліках, аб пераводзе грошай, адпраўцы тавараў, якое пасылаецца адным контрагентам другому.

Адзізны [*лац.* odiosus = ненавісны, агідны]

Крайне непрыемны, які выклікае рэзка адмоўныя адносіны да сябе.

Айкумена [*гр.* oikumene = уся зямля, ад oіkeo = насяляю]

Тэрыторыя зямнога шара, населеная людзьмі.

Ай-к'ю [*англ.* IQ, ад I (ntelligence) Q (uotient) = каэфіцыент разумовага развіцця]

Каэфіцыент разумовага развіцця асобы (вызначаецца шляхам тэставання).

Алігархія [*гр.* oligarchia = улада нямногіх]

Палітычнае і эканамічнае панаванне ў краіне невялікай групы прадстаўнікоў буйнага манопалістычнага капіталу; сама гэтая група.

Альма-матэр [лац. alma mater = маці карміцелька]
Студэнцкая назва універсітэта (ужываецца як лакальная або жартоўная).

Андэрграунд [англ. underground = падполле]

1. Афіцыйна не прызнанае мастацтва.
2. Нелегальны рух у палітыцы.

Анонс [фр. annonce = аб'ява]

Папярэдняя аб'ява, паведамленне аб чым-небудзь, напрыклад гастролях, канцэртах, спектаклях, якія маюць адбыцца.

Апломб [фр. aplomb = літар. раўнавага]

Празмерная саманадзейнасць, самаўпэўненасць у паводзінах, у абыходжанні з кім-небудзь (напрыклад, гаварыць з апломбам).

Апрыёры [лац. a priori = з папярэдняга]

Незалежна ад вопыту, без уліку фактаў.

Артадаксальны [ад. гр. orthodoxos = прававерны]

Які няўхільна прытрымліваецца прынцыпаў пэўнага вучэння, светапогляду.

Астракізм [гр. ostrakismos]

1. Гіст. Выгнанне небяспечных для дзяржавы грамадзян у Старажытнай Грэцыі, якое вырашалася шляхам тайнага галасавання чарапкамі, дзе пісаліся імяны выгнаннікаў.

2. перан. Выгнанне, ганенне (напрыклад падвергнуць астракізму).

Аўтакратыя [гр. autokrateia, ад autos = сам. + kratos = улада]

Форма кіравання, пры якой адной асобе належыць неабмежаваная ўлада ў дзяржаве.

Аўтахтоны [фр. autochtone, ад гр. autochthon = мясцовы, карэнны]

Жывёлы ці расліны, якія жывуць у той жа мясцовасці, у якой яны ўзніклі ў працэсе эвалюцыі.

Афшор [англ. off shore = літар. удалечыні ад берага]

Цэнтр сумеснага прадпрымальніцтва, які прадастаўляе льготны рэжым толькі для фінансава-крэдытных аперацый з замежнымі партнёрамі і ў замежнай валюце.

Ахлакратыя [гр. ochlokratia, ад ochlos = натоўп + kratos = ўлада]

Улада натоўпу.

Бартэр [англ. barter: мяняць, весці, менавы гандаль]

Натуральны абмен аднаго тавару або паслугі на іншыя тавары або паслугу; абменны гандаль.

Барэль [англ. barrel = бочка]

Мера ёмістасці і аб'ёму сыпкіх і вадкіх рэчываў у ЗША, Англіі і некаторых іншых краінах, роўная да сыпкіх рэчываў 163, 65 л, для вадкіх рэчываў 159 л.

Бедлам [англ. bedlam, ад Bethlehem = назва Лонданскай псіхіятрычнай бальніцы]. Неразбярыха, шум, вэрхал.

Бестселер [англ. bestseller, ад best = лепшы + sell = прадавацца]

Ходкая, выдадзеная вялікім тыражом кніга на сенсацыйную тэму.

Брокер [англ. broker: маклер, аценшчык, ад Break = разменьваць(грошы)]

Пасрэднік пры заключэнні здзелак на біржы, пры куплі-продажы каштоўных папер, тавараў.

Брыфінг [англ. briefing = інструктаж, ад brief = кароткі, сціслы]

Кароткая прэс-канферэнцыя, на якой паведамляецца пазіцыя ўрада па пэўным пытанні або даецца інфармацыя аб ходзе міжнародных перагавораў.

Ва-банк [фр. va banque]

Адкрыта, рызыкауючы ўсім (напрыклад, ісці ва-банк).

Вахабізм [ад арабскага імя Вахаб]

Рэлігійна-палітычнае вучэнне, што ўзнікла ў Аравіі ў XVIII ст. Зараз вахабізм – афіцыйная ідэалогія Саудаўскай Аравіі – выкарыстоўваецца ісламскімі экстрэмістамі дзеля апраўдання экстрэмісцкай дзейнасці.

Вандалізм [фр. vandalisme, ад лац. vandali = старажытнагерманскія плямёны, якія ў 455 г. разрабавалі Рым]

Няшчаднае разбурэнне, знішчэнне помнікаў культуры і мастацтва.

Ваўчар [англ. voucher, ад vouch = пацвярджаць]

1. Каштоўная папера, якая дае ўладальніку права на долю ў дзяржаўнай уласнасці, прыватызацыйны чэк

2. Дакумент, які служыць дадаткам да замежнай турыстычнай пуцёўкі і дае права на атрыманне на працягу паездкі пэўных паслуг.

Візуальны [лац. visualis = зрокавы]

Які праводзіцца простым вокам або пры дапамозе аптычных прылад (напрыклад, візуальныя назіранні).

Віртуальны [лац. *virtualis* = моцны, здольны]

1. Магчымы: такі, які можа або павінен праявіцца пры пэўных умовах (напрыклад, віртуальная тэмпература)

2. Які ствараецца сродкамі камп'ютэрнай графікі.

Воленс-ноленс [ад лац. *volens* = які жадае + *volens* = які не жадае]

Воляй-няволяй, незалежна ад жадання, па неабходнасці.

Гастарбайтэр [ням. *Gastarbeiter*, ад *Gast* = госць + *Arbeiter* рабочы]

Наёмны рабочы-эмігрант.

Генацыд [фр. *génocide*, ад гр. *genos* = род + лац. *caedere* = забіваць]

Знішчэнне асобных груп насельніцтва па расавых, нацыянальных або рэлігійных матывах.

Гендэрны [ад англ. *gender* = род, пол]

Звязаны з адрозненнем людзей па полу.

Герменеўтыка [англ. *hermeneutics*, ад грэч. *hermeneutikos* = той, хто растлумачвае]

1. Тэорыя і мастацтва тлумачэння тэксту старажытных літаратурных твораў (рукапісаў кніг, помнікаў).

2. Лінгв. Напрамак у мовазнаўстве, навуковая дысцыпліна аб законах успрымання і тлумачэння тэксту.

Графіці [італ. *graffiti* ад *graffito* = надрапаны]

Старажытныя і сярэдневяковыя надпісы (магічнага, бытавога зместу, прысвячэнні і інш), надрапаныя на сценах будынкаў, прадметах побыту.

Грынніс [англ. *Greenpeace*, ад *green* = зялёны + *peace* = свет]

Арганізацыя абаронцаў навакольнага асяроддзя ў свеце, заснаваная ў 1971 годзе ў Канадзе.

Гуманоід [англ. *humanoide*, ад лац. *humanus* = чалавечы + грэч. *eidos* = выгляд]

Гіпатэтычная чалавекападобная істота, якая нібыта жыве на Зямлі або іншых планетах.

Дайджэст [англ. *digest* = кароткі выклад]

1. Перыядычнае выданне, якое перадрукоўвае (часам скарачана) матэрыялы з іншых выданняў.

2. Выданне, якое змяшчае адаптаваны выклад мастацкага твора.

3. Тэле- або радыё- перадача, якая паўтарае найбольш цікавыя ранейшыя перадачы.

прозвішча братаў Джакуцы якія пачалі выпускаць ванны з гідромасажам]

Ванна з гидромасажам.

Догма [гр. dogma = думка, вучэнне]

Палажэнне, якое прымаецца на веру як непакісная ісціна, нязменная пры ўсіх абставінах.

Драйв [англ. drive = вялікая энэргія, сіла; стымул]

1. Асаблівае гучанне, эмацыянальная насычанасць, унутранае напружанне музыкальнай кампазіцыі, якое ствараецца рытм-секцыяй.

2. Моцны і нізкі адбіўны удар па мячу пры гульні ў тэніс.

3. Сістэма рэстаранаў, якая абслугоўваюць кліентаў на машынах.

Дывідэнд [лац. dividendum = тое, што належыць падзяліць]

Прыбытак, які атрымліваюць акцыянеры прапарцыянальна ўкладзенаму капіталу.

Дылема [гр. dilemma, ад di (s)=двойчы + lemma= меркаванне]

1. Суджэнне з двума ўзаемавыключальнымі палажэннямі, з якіх неабходна выбраць адно.

2. перан. Становішча, пры якім выбар аднаго з двух супрацьлеглых рашэнняў аднолькава цяжкі.

Дылер [англ. dealer = гандляр агент па продажы, ад deal = раздаваць, размяркоўваць, весці справу]

1. Юрыдычная або фізічная асоба, якая з'яўляецца членам фондавай біржы і выконвае аперацыі з каштоўнымі паперамі за свой кошт.

2. Супрацоўнік банка, які займаецца аперацыямі з валютай, дэпазітамі, каштоўнымі паперамі.

3. Асоба або фірма, якая перапрадае тавары, часцей за ўсе ад свайго імя.

Дысананс [фр. dissonance, ад лац. dissonans = які па-рознаму гучыць]

1. Муз. спалучэнне тонаў рэзкага, няўзгодненага гучання.

2. *перан.* Адсутнасць у чым-небудзь гармоніі, разлад няўзгодненасць (напр. дысананс у працы)

Дыстрыб'ютар [*англ.* distributor; ад *лац.* distributor, ад dis = раз + tribuere = размяркоўваць]

Фірма – пасрэднік або прыватная асоба, якая займаецца аптовымі закупкамі тавараў з мэтай іх продажу рознічным фірмам і магазінам.

Дыяспара [*гр.* diaspora = расейванне]

Сукупнасць прадстаўнікоў якога-небудзь народа, якія жывуць за межамі бацькаўшчыны ў новым раёне пасялення.

Дэкласаваны [*фр.* declasse: ад de = прыстаўка, якая абазначае страту, адмаўленне + classe = клас]

Які страціў сувязь са сваім сацыяльным класам, не ўдзельнічае ў грамадскай вытворчасці, апусціўся ў маральных адносінах.

Дэмпінг [*англ.* dumping = скідванне]

Прадаж тавараў на знешнім рынку па зніжаных цэнах з мэтай выцяснення канкурэнтаў.

Дэфолт [*англ.* default = невыкананне сваіх абавязкаў, неплацеж]

1. Невыкананне банкамі або ўрадам фінансавых плацяжоў.

2. Спыненне выплаты працэнтаў па каштоўных паперах у перыяд ліквідацыі кампаніі.

Імпічмент [*англ.* impeachment = ганьбаванне; абвінавачванне]

Працэдура прыцягнення да суда парламента вышэйшых службовых асоб дзяржавы (прэзідэнта, кіраўніка ўрада) з мэтай пазбаўлення іх паўнамоцтваў.

Інаўгурацыя [*лац.* inauguratio = пачатак]

Урачыстая працэдура ўступлення на пасаду кіраўніка дзяржавы.

Інжынірынг [*англ.* engineering, ад *лац.* ingenium = вынаходлівасць, выдумка]

Сфера дзейнасці па распрацоўцы аб'ектаў прамысловасці, іх інфраструктуры і інш., перш за ўсё ў форме прадастаўлення на камерцыйнай аснове розных інжынерна-кансультацыйных паслуг.

Інсінуацыя [*лац.* insinuatіo = ліслінасць, падлашчванне]

Злосная выдумка, паклёп з мэтай зняславіць каго-небудзь.

Іпатэка [*гр.* hypothēke – заклад]

1. Заклад нерухамай маёмасці (пераважна зямлі, будынкаў) для атрымання пазыкі, а таксама пазыка пад заклад маёмасці.

2. Пазыковае пасведчанне аб закладзе нерухомай маёмасці, якое выдаецца банкам пазычальніку.

Кааба [*араб.* Kabah = куб]

Галоўная святыня мусульман, месца пакланення і паломніцтва – храм у выглядзе куба ў горадзе Мекка, у сцяну якога ўмураваны чорны камень, што ўпаў з неба.

Кадастр [*фр.* cadastre, ад *лац.* cadastrum = спіс падатка плацельшчыкаў]

Сістэматычны збор звестак аб чым-небудзь, які з'яўляецца асновай для рашэння пэўных народна-гаспадарчых задач (напрыклад, кадастр зямельны, кадастр месцанараджэнняў карысных выкапняў).

Кампіляцыя [*лац.* compilatio = крадзеж, абрабаванне]

Апрацоўка чужых даследаванняў без самастойнага вывучэння першакрыніц, а таксама сама работа, зробленая такім спосабам.

Камюніке [*фр.* communiqué; ад *лац.* communicare = паведамляць]

Афіцыйнае паведамленне, пераважна па пытаннях міжнароднага значэння.

Кансалтынг [*англ.* consulting = кансультаванне]

1. Парады спецыялістаў, кансультаванне.

2. Работа спецыяльных кампаній па кансультаванню вытворцаў, гандляроў, пакупнікоў у галіне экспертнай, тэхнічнай і эканамічнай дзейнасці.

Канфідэнцыяльны [*фр.* confidentiel; ад confidence = давер]

Які не падлягае аглашэнню, даверны, сакрэтны.

Канфрантацыя [*фр.* confrontation, ад *лац.* con = з, разам + frons, – ntis = лоб, фронт]

Праціборства, супрацьпастаўленне палітычных прынцыпаў, сацыяльных сістэм.

Канцэрагенны [ад *лац.* cancer = рак, + *гр.* genos = паходжанне]

Здольны выклікаць злаякасныя пухліны (напрыклад, канцэрагеннае рэчыва).

Кан'юктур [*лац.* conjunctura; ад conjugere = злучаць, спалучаць]

1. Сукупнасць умоў, становішча, абставіны, якія склаліся ў той ці іншай галіне дзейнасці, напрыклад, у палітыцы, эканоміцы, гандлі, што ўплываюць на ход якіх-небудзь падзей, спраў (напрыклад, спраўляльная кан'юктур).

2. Сукупнасць прымет, якія характарызуюць стан эканомікі, фінансавых адносін за пэўны перыяд развіцця дзяржавы (напрыклад, кан'юнктура рынку).

Караоке [*яп.* karaoke]

Запозычаны з Японіі від забавы – непрафесійныя спевы пад музыкальную фанаграму.

Карт-бланш [*фр.* carte blanche = чысты бланк]

1. Чысты бланк, падпісаны асобай, якая дае іншай асобе права запоўніць яго.

2. *перан.* Поўная свабода дзеянняў, неабмежаванае паўнамоцтва.

Кастынг [*англ.* casting; ад cast = выбіраць, рабіць адбор па выніках прагляду]

Конкурсны адбор прэтэндэнтаў для ўдзелу ў якім-небудзь мерапрыемстве, напрыклад, у здымках фільма, конкурсе прыгажосці.

Квота [*лац.* quota, ад *лац.* quot = колькі]

Доля, норма чаго-небудзь дапушчальнага (у сістэме падаткаў, вытворчасці, збыту і інш.).

Кіднепінг [*англ.* kidnapping, ад kid = дзіця + пар = красці]

Выкраданне людзей (часцей дзяцей), каб атрымаць выкуп.

Кіч [*ням.* Kitsch = халтура]

Безгустоўны фільм або літаратурны твор, разлічаны на знешні эфект.

Ксенафобія [ад *гр.* xenos = чужы + phobos = страх]

Неадчэрпны страх перад незнаёмымі асобамі; нецярпімасць да ўсяго чужога, незнаёмага, замежнага.

Кул-гёл [*англ.* cool girl, ад cool = узорны + girl = дзяўчына]

Дзяўчына, якая па сваіх знешніх дадзеных адпавядае пэўным стандартам, фатамадэль.

Лізінг [*англ.* leasing, ад *гр.* lysis = растварэнне]

Форма гаспадарчых сувязяў, заснаваная на перадачы ў арэнду машын, абсталявання і іншых каштоўнасцяў.

Люмпен [*ням.* Lumpen = лахманы]

Асоба, якая належыць да дэкласаванага слою грамадства; баяк, жабрак, крымінальны элемент.

Ляпус [*лац.* Lapsus = падзенне, няправільны крок]

Грубая, недарэчная памылка.

Мажарытарны [*фр.* majoritaire, ад majorite = большасць]

Заснаваны на большасці (напрыклад, мажарытарная сістэма выбараў).

Манетарызм [*фр.* monétarisme, ад *лац.* moneta = манета]

Эканамічная палітыка, накіраваная на стрымліванне росту грашовай масы і памяншэнне інфляцыі.

Маніторынг [*англ.* monitoring, ад *лац.* monitor = перасцерагальны]

1. Назіранне, ацэнка і прагноз стану навакольнага асяроддзя ў сувязі з гаспадарчай дзейнасцю чалавека

2. Сістэматычнае назіранне за якім-небудзь працэсам з мэтай выяўлення яго адпаведнасці пажаданаму выніку або першапачатковым меркаванням.

Мантра [санскр. mantar = мысліцель]

Магічная формула, рытуальнае заклінанне (у будызме).

Маргінал [*фр.* marginal, ад *лац.* marginalis = пабочны, крайні]

Чалавек, які страціў ранейшыя грамадскія сувязі і не прыстасаваўся да новых умоў жыцця.

Марціралог (мартыралог) [*лац.* martirologium, ад *гр.* martys, - ugos = пакутнік, + logos = слова]

1. Зборнік сярэднявечных аповесцяў пра хрысціянскіх пакутнікаў.

2. *перан.* Спіс ахвяр, без віны закатаваных, а таксама пералік перанесеных кім-небудзь пакут.

Матрыманіяльны [*лац.* matrimonialis, ад matrimonium = шлюб]

Які мае адносіны да шлюбу; шлюбны.

Мезальянс [*фр.* mésalliance, ад méssalier = узяць няроўны шлюб]

Шлюб з асобай ніжэйшага сацыяльнага становішча або з вялікай розніцай ва ўзросце, няроўны шлюб.

Менталітэт [*ням.* Mentalitat, ад *лац.* mens, - ntis = розум, мысленне]

Сукупнасць псіхічных, інтэлектуальных, ідэалагічных, рэлігійных, эстэтычных асаблівасцяў мыслення народа, сацыяльнай групы або індывіда, якая выяўляецца ў культуры, мове, паводзінах і г.д.; светаўспрыманне, настрой думак.

Меркантильны [*фр.* mercantile, ад *італ.* mercante = гандляр, купец]

1. Гандлёвы, камерцыйны.

2. *перан*. Да дробязі ашчадны.

Мізантроп [*фр.* misanthrope, ад *грэч.* misanthropos; ад miseo = ненавідзец + antropos = чалавек]

Чалавеканенавіснік.

Мутант [*лац.* mutans, -ntis = які змяняе]

1. Асобіна жывёл або раслін, якая ўзнікае ў выніку *мутацыі*.

2. *перан*. Чалавек, які жыве па скажоных маральных прынцыпах.

Мутацыя [*лац.* mutatio = змяненне, змена]

Рэзкае змяненне спадчынных уласцівасцяў арганізма.

Мюслі [*ням.* Musli, ад *фр.* musse = мус]

1. Камякі з розных злакаў з раздробленымі дабаўкамі (фруктамі, арэхаў і інш.).

2. Салодкая ежа з размочаных (у малацэ, соку, вадзе) камякоў.

Намаз [*перс.* namaz]

Мусульманскі рэлігійны абрад, пры якім малітва суправаджаецца мыццём рук і рытуальнымі рухамі.

Наяда [*гр.* Nias (Naiados)]

У грэчаскай міфалогіі німфа вады, ракі, возера, ручая, якой-небудзь іншай крыніцы.

Навацыя [*лац.* navatio = абнаўленне, змяненне]

1. Новаўвядзенне.

2. Спыненне раней прынятых абавязацельстваў з прыняццем новых (напрыклад, навацыя дагавору)

Нігілізм [*фр.* nihilisme, ад *лац.* nihil = нішто, нічога]

Поўнае адмаўленне прынятых норм, прынцыпў, маральных каштоўнасцяў.

Нон-стоп [*англ.* non-stop ад *лац.* non = не + stop = прыпынак]

Бесперапынна (аб музыцы, дэманстрацыі кінафільмаў і г.д.).

Нонсэнс [*англ.* nonsense, ад *лац.* non = не + sensus = прыпынак]

Бяссэнсіца, недарэчнасць.

Нотабене [*лац.* nota bene = заўваж добра]

Памета NB на палях кнігі, рукапісу, дакумента каля слоў, на якія трэба звярнуць асаблівую ўвагу.

Ноў-хаў [*англ.* know-how, ад know = ведаць + how = як]

1. Сукупнасць тэхнічных ведаў і вопыту, неабходных для ажыццяўлення якога-небудзь вытворчага працэсу, кампетэнцыя, набытая працяглым вопытам.

2. Камерцыйная, тэхнічная, тэхналагічная інфармацыя ў выглядзе спецыяльнай тэхнічнай дакументацыі, вытворчага вопыту.

Ньюсмейкер [англ. newsmaker, ад news = навіны + make = рабіць]

Чалавек (палітычны дзеяч, артыст, спартсмен і г.д.), які ў той ці іншы момант становіцца аб'ектам увагі журналістаў як асоба, што цікавіць чытачоў і глядачоў.

Паблісіці [англ. publicity = вядомасць, папулярнасць]

1. Вядомасць, папулярнасць, якая дасягаецца публічнымі выступленнямі.

2. Рэкламаванне сродкамі масавай інфармацыі.

Паліндром [гр. palindromos = які вяртаецца]

Слова, або словазлучэнне, якое аднолькава чытаецца злева направа і справа налева (напрыклад: Горад. Там шмат дарог).

Плагіят [фр. plagiat, ад лац. plagiatus = выкрадзены]

Прысваенне аўтарства на чужы твор літаратуры, навукі, мастацтва або выкарыстанне ў сваёй працы чужога твора без спасылкі на аўтара.

Постэр [англ. poster]

Каляровы плакат, які рэкламуе выступленні якой-небудзь музычнай групы і звычайна ўяўляе сабой вялікі фотаздымак усяго складу гэтай групы.

Прайм-тайм [англ. prime time, ад prime = першы, асноўны + time = час]

Найбольш выгадны час для размяшчэння тэлерэкламы, калі тэлеперадачы глядзіць максімальная колькасць людзей.

Прэс-рэліз [англ. press – release = выпуск для прэсы]

Спецыяльны бюлетэнь з актуальнай інфармацыяй, які выпускаецца ўрадавымі ўстановамі, прэс-бюро для работнікаў прэсы.

Прэцэдэнт [фр. précédent, ад лац. praecedens, ntis = папярэдні]

1. Выпадак ці ўчынак, які адбыўся ў мінулым і служыць прыкладам ці апраўданнем такіх жа выпадкаў ці ўчынкаў у будучым.

2. юр. Рашэнне суда, вынесенае па канкрэтнай справе, якое прымаецца за ўзор пры рашэнні аналагічных спраў у будучым.

Рамадан (рамазан) [тур. ramazan, араб. ramadan]

Дзесяты месяц мусульманскага месячнага календара, а таксама саракадзённы строгі пост у мусульман у гэтую пару.

Рарытэт [*ням.* Raritat, ад *лац.* raritas, -atis = рэдкасць]

Рэдкасць, вельмі рэдкая рэч, якая ўяўляе сабой музейную каштоўнасць.

Роўмінг [*англ.* roaming = вандраванне]

Пашырэнне прасторы дзеяння мабільнай сувязі.

Рыэлтар [*англ.* realtor, ад *reality* = нерухомае маёмасць]

Агент, гандлёвы пасрэднік па продажы нерухомай маёмасці.

Рэнаме [*фр.* renommée = слава, вядомасць]

Рэпутацыя, думка, якая склалася пра каго-небудзь, што-небудзь.

Рэтраград [*лац.* retrogradus = які ідзе назад]

Чалавек з адсталымі поглядамі, праціўнік прагрэсу.

Рэфлексія [*лац.* reflexio = адлюстраванне]

Роздум, поўны сумненняў і хістанняў, схільнасць аналізаваць свае перажыванні.

Сатэліт [*лац.* satelles, -litis = спадарожнік, папличнік]

1. Спадарожнік планеты (напрыклад, Месяц – сатэліт Зямлі).

2. Дзяржава, фармальна незалежная, а фактычна падпарадкаваная іншай, больш моцнай дзяржаве.

3. *перан.* Паслугач, выканаўца чужой волі.

Сервілізм [*фр.* servillisme, ад *лац.* servilis = рабскі]

Рабалепства, прыслужніцтва, рабская угодлівасць.

Сноб [*англ.* snob = той, хто не носіць мантыі, не мае дачынення да універсітэту (з жаргону студэнтаў кэмбрыджскага універсітэта)]

Чалавек, які беспадстаўна прэтэндуе на вытанчаны густ, манеры, асобую інтэлектуальнасць.

Стагнацыя [*англ.* stagnation, ад *лац.* stagnare = рабіць нерухомым]

Застой у эканоміцы, вытворчасці, грамадскім жыцці.

Суіцыд [*фр.* suicide, ад *лац.* sui = сябе + caedere = забіваць]

Самазабойства.

Сурагат [*лац.* surrogatus = пастаўлены замест іншага]

1. Непаўнацэнны замяняльнік чаго-небудзь.

2. *перан.* Падробка, фальсіфікацыя.

Сэйшн [*англ.* session = пасяджэнне]

Музычная вечарынка, неафіцыйны канцэрт рок- або поп-музыкі, часцей для вузкага кола аб'яднаных агульнымі інтарэсамі людзей.

Таталітарны [*фр.* totalitaire, ад *лац.* totus = увесь, цэлы]

Заснаваны на поўным панаванні дзяржавы над усімі бакамі жыцця грамадства, гвалце, знішчэнні дэмакратычных свабод правоў асобы.

Трансферт [*фр.* transfert, ад *лац.* transferre = пераносіць, пераводзіць]

1. Перавод замежнай валюты або перадача золата з адной краіны ў другую.

2. Перадача права ўладання і імяннымі каштоўнымі панерамі (акцыямі) другой асобе.

3. Абмен насельніцтвам паміж дзяржавамі на падставе міжнароднага пагаднення, аўтаматычнае змяненне грамадзянства.

Тынэйджэр [*англ.* teenager = падлетак]

Юнак або дзяўчына ва ўзросце ад 13 да 19 гадоў.

Тыран [*гр.* tyrannos]

1. Правіцель, улада якога заснавана на дэспатызме і гвалце.

2. *перан.* Прыгнятальнік.

Тэлекс [*англ.* telex, ад tel (egraph) = тэлеграф + ex (change) = абмен.]

1. Міжнародная сетка абаненцкага тэлеграфавання, абсталяваная аўтаматычнымі тэлеграфнымі станцыямі.

2. Апарат для такога тэлеграфавання.

3. Паведамленне, атрыманае па такім апарате.

Узурпатар [*фр.* usurpateur = захопнік, ад *лац.* usurpare = захапіць, прысвоіць]

Асоба, якая незаконна захапіла ўладу або прысвоіла чужыя правы на што-небудзь.

Унітарны [*фр.* unitaire, ад *лац.* unitas = адзінства]

Аб'яднаны, адзіны, які ўтварае адно цэлае (напрыклад, унітарная дзяржава).

Утылітарны [*фр.* utilitaire, ад *лац.* utilitas = карысць]

Прасякнуты імкненнем да матэрыяльнай выгады, карысці (напр. утылітарны падыход да справы).

Фарысеі [*гр.* phariseios, ад *ст-яўр.* parushim = адшчапнец]

1. Член рэлігійна-палітычнай секты ў Старажытнай Іудзеі, што абараняла інтарэсы заможных слаёў насельніцтва і вызначалася фанатызмам і крывадушнасцю.

2. *перан.* Ханжа, крывадушнік.

Фатальны [лац. *fatalis* = наканаваны]

Непазбежны, наканаваны лёсам (напрыклад, фатальны збег акалічнасцяў).

Фетыш [фр. *fétiche*, ад парт. *fetico* = чары]

1. Прадмет, які паводле ўяўленняў вернікаў, надзелены вышнатуральнай сілай і служыць аб'ектам рэлігійнага культу.

2. перан. Аб'ект сляпога пакланення чаму-небудзь.

Флаерс [англ. *flyers*, ад *fly* = лятаць]

Рэкламны лісток, які пры прад'яўленні дае права на памяншэнне платы за ўваход або на бясплатнае наведанне якога-небудзь мерапрыемства або ўстанова (выстаўкі, рэчавога рынку і г.д.)

Ф'ючэрс [англ. *futures*, ад лац. *futurum* = будучыня]

Від біржавых аперацый па куплі-продажу з агаворкай аб пастаўках на наступны тэрмін (звычайна ад тыдня да некалькіх гадоў) па курсу на момант заключэння кантракта.

Халакост [англ. *holocaust*, ад грэч. *holos* = цалкам + *kaustos* = спалены]

1. Масавое знішчэнне людзей спальваннем

2. Масавое знішчэнне яўрэяў нацыстамі ў гады другой сусветнай вайны.

Харызма [гр. *charisma* = міласць, боскі дар]

1. Выключная адоранасць (аб святых).

2. Высокі аўтарытэт, заснаваны на ўменні падначальваць іншых сваёй волі.

Холдынг [англ. *holding*, ад *hold* = затрымліваць]

Кампанія, якая сама не мае вытворных прадпрыемстваў, а валодае акцыямі іншых кампаній.

Хоспіс [англ. *hospice*, ад лац. *hospitium* = гасціннасць]

Прытулак, багадзельня, спецыяльная клініка для безнадзейна хворых.

Цэйтнот [ням. *Zeitnot*, ад *Zeit* = час + *Not* = неабходнасць]

1. Недахоп часу на абдумванне чарговых хатоў пры гульні ў шахматы, шашкі.

2. перан. Востры недахоп часу ў якой-небудзь справе.

Цюнер [англ. *tuner*]

Высокачастотны прыбор настройкі радыёпрыёмніка на патрэбную хвалю, які забяспечвае высокую якасць гуку.

Чартэр [англ. charter = здача на пракат]

Дагавор паміж уладальнікамі судна і тым, хто яго фрахтуе, на арэнду ўсяго судна ці яго часткі на пэўны рэйс або тэрмін.

Шарыят [араб. sariat]

Звод мусульманскіх прававых і рэлігійных норм і правіл, заснаваных на каране.

Штрэйкбрэхер [ням. Streikbrecher, ад Streik = забастоўка, страйк + brechen = ламаць]

Асоба, якая ідзе на працу ў час забастоўкі і гэтым самым перашкаджае яе правядзенню.

Эзатэрычны [гр. esoterikos = унутраны]

Тайны, прызначаныя толькі для азнаёмленых з містычным, рэлігійным вучэннем (процілегл. экзатэрычны).

Экзіт-пол [англ. exit-poll, ад exit = выхад + poll = падлік галасоў]

Апытанне асоб, якія прымалі ўдзел у выбарах аб выніках галасавання пры іх выхадзе з выбарчага ўчастка.

Эксклюзіўны [англ. exclusive, ад лац. excludere = выключачь]

Выключны, прадстаўлены толькі для пэўнай арганізацыі або асобы, напрыклад, права на вытворчасць чаго-небудзь або на распаўсюджанне інфармацыйных матэрыялаў (напрыклад, эксклюзіўныя паўнамоцтвы, эксклюзіўнае інтэрв'ю).

Эмбарга [ісп. embargo = накладванне арышту, забарона]

1. Забарона на ўвоз у краіну ці вываз за яе межы золата, пэўных відаў тавараў, зброі і інш.

2. Затрыманне суднаў і грузаў, якія належаць іншай дзяржаве, у сувязі з палітычнымі ўскладненнямі.

Эпатаж [фр. épatege, ад epater = адкалоць ножку чаркі, падаць на ногі]

Скандальная выхадка: паводзіны, якія парушаюць агульнапрынятыя нормы і правілы.

Эпігон [фр. épigone, ад гр. epigonos = нашчадак]

Паслядоўнік якога-небудзь навуковага, палітычнага, мастацкага напрамку, які механічна паўтарае ідэі і метады сваіх папярэднікаў і нічога не ўносіць новага сам.

Эпістальярны [фр. epestolaire, ад лац. epistola < гр. epistole = пісьмо]

1. Які датычыць літаратурных твораў, напісаных у форме пісем (напрыклад, эпістэлярны раман, эпістэлярны стыль).

2. Які з'яўляецца сукупнасцю чыіх-небудзь пісем (напрыклад, эпістэлярная спадчына Янкі Купалы).

Эсперанта [*эсп.* esperanto, ад *лац.* sperare = спадзявацца]

Штучная міжнародная мова, створаная ў 1887 годзе варшаўскім урачом Л.Замэнгофам на аснове граматычных і лексічных элементаў заходнееўрапейскіх моў.

Эфемерны [*гр.* ephemeros = аднадзённы]

1. Мімалётны, недаўгавечны (напрыклад, эфемернае існаванне).

2. Уяўны, невыканальны (напрыклад, эфемерная задума, эфемерныя падзеі).

ДАДАТАК 2

Устойлівыя выразы, якія ўзыходзяць да Бібліі

Ад Адама. 'З даўніх часоў, здалёк'.

Узнік на аснове біблейскай легенды, паводле якой першым чалавекам на зямлі быў Адам.

Аддзяляць авец ад козлішч. 'Адмяжоўваць нявартых'.

Паходзіць з Евангелля: "І збяруцца перад ім усе народы: і аддзеліць адных ад другіх, як пастыр аддзяляе авец ад козлішч".

Берагчы як зрэнку вока. 'Дбайна, старанна, рупліва клапаціцца аб нечым, берагчы што-небудзь'.

Выраз з пятай кнігі Майсеевай (Другапраё), дзе гаворыцца аб адносінах Бога да народа Ізраіля, які выйшаў з егіпецкага палону: "Ён знайшоў яго ў зямлі пустыннай, у стэпе дзікім; ён абводзіў яго, навучаў яго, сцярог як зрэнку вока свайго".

Блудны сын. 'Так называюць чалавека распуснага, які раскаяўся ў сваіх памылках'.

Выраз паходзіць з евангельскай прытчы пра блуднага сына, які, пакінуўшы бацькоўскі дом, распусна жыве на чужыне, пакуль не растраціў усё, што меў, а пасля, галодны і ўбогі, з раскаянем вярнуўся дамоў. Бацька, сустрэўшы сына, сказаў яму: "Станем есці і весяліцца: бо гэты сын мой быў мёртвы і аджыв, прападаў і знайшоўся".

Будаваць на пяску. 'Асноўваць на ненадзейных звестках, паказчыках'.

Склаўся на базе евангельскай прытчы: "Усякі, хто слухае гэтыя словы, мае і не выконвае іх, стане падобны да чалавека безразважнага, які пабудаваў дом свой на пяску. І пайшоў дождж, і

разліліся рэкі, і падзьмулі вятры і налеглі на дом той, і ён паваліўся".

Вавілонская распусніца. 'Вельмі распусная жанчына'.

Паходзіць ад назвы горада Вавілона, які, згодна Бібліі, быў горадам вялікіх спакусаў, "распуцтва" і брыдоты зямной.

Вока за вока, зуб за зуб. 'За прычыненае зло адплачваюць тым самым'.

Частка біблейскай формулы закону адплаты: "Пералом за пералом, вока за вока, зуб за зуб: як ён зрабіў пашкоджанне на целе чалавека, так і яму трэба зрабіць".

Воўк у авечай скуру. 'Чалавек, які маскіруе свае надобрыя намеры ці дзеянні; крывадушнік'. Склаўся на базе выказвання з Евангелля: "Сцеражыцеся хлуслівых прарокаў, якія прыходзяць да вас у авечым адзенні, а ўнутры ёсць ваўкі драпежныя".

Забаронены плод. 'Штосьці прывабнае, спакуслівае, але недазволенае'.

Паводле Бібліі, Бог дазволіў Адаму і Еве есці плады з усіх дрэў, апроча дрэва пазнання добра і зла: "І не датыкайцеся да іх, каб вам не памерці". Аднак занадта цікаўная Ева не ўтрымалася, каб не сарваць забаронены плод, і спакусіла таксама Адама. За гэта абое былі пакараны і выгнаны з раю.

Заблудная авечка. 'Чалавек, які збіўся з правільнага жыццёвага шляху'.

Выраз склаўся на базе евангельскай прытчы пра чалавека, які, "маючы сто авец і згубіўшы адну з іх", пакінуў астатніх у пустыні і пайшоў шукаць заблудную, а знайшоўшы яе, радаваўся "больш, чым дзевяноста дзевяці незаблудным". Так, гаворыцца ў канцы прытчы, "бывае радасць у анёлаў божых і аб адным грэшніку, які каецца".

Заўважаць стрэмку ў чужым воку. 'Заўважаць маленькія недахопы ў кагосьці іншага, не заўважаючы сваіх хібаў, больш вялікіх'.

Выраз з Нагорнай пропаведзі Ісуса Хрыста: "І чаму ты бачыш стрэмку ў воку брата свайго, а бярвяно ў воку сваім не чуеш? Або, як скажаш брату свайму: "Дазволь, я выму стрэмку з вока твайго", а вось, у воку тваім бярвяно? Двудушнік: Вымі спачатку бярвяно з вока свайго, і тады ўбачыш, як выняць стрэмку з вока брата свайго".

Ісці на Галгофу. 'Адчуваць вялікія маральныя і фізічныя

пакуты’.

Згодна Евангеллю, на Галгофе – узгорку ў наваколі Іерусаліма – быў распяты на крыжы Ісус: “Ен выйшаў на месца лобнае, па-яўрэйску Галгофа; там распяты яго”. (Гл. несці свой крыж).

Казёл адпушчэння. ‘Чалавек, на якога звальваюць чужую віну, адказнасць за другіх’.

У Бібліі распавядаецца пра старажытнаўрэйскі абрад “казлаадпушчэння”: адзін раз на год, у дзень адпушчэння грахоў, прыводзілі ў пэўнае месца казла, і на яго галаву першасвятар ускладваў абедзве рукі, што сімвалізавала перакладанне грахоў усяго народа на казла, якога пасля праганялі (“адпускалі”) у пустыню.

Каінава пячаць. ‘ След злачыннасці’.

Склаўся на аснове біблейскай легенды пра першае забойства на зямлі і кару за яго. Калі Каін, Сын Адама і Евы, прызнаўся, што ў час ахвяравання забіў свайго брата Авеля, Бог пакараў забойцу: зрабіў на яго твары спецыяльны знак і загадаў быць вечным вандроўнікам.

Калос на гліняных нагах. ‘Штосьці знешне вялікаснае, але слабае, гатовае разбурыцца’.

Фразеалагізм склаўся на базе біблейскага міфа пра вавілонскага цара Навухаданосара, якому прысніўся вялікі страшны ідал: галава яго “была з чыстага золата, грудзі і рукі з серабра, чэрава і клубы – медныя, галёнкі жалезныя, ногі часткова жалезныя, часткова гліняныя”. “Камень адарваўся ад гары, ударыў у ідала, у жалезныя і гліняныя ногі яго – і разбіў іх. Паводле Бібліі, металічны ідал-велікан на гліняных нагах і яго лёс сімвалізавалі вавілонскае царства з незаўздроснай будычыннай-разбурэннем, гібеллю ад персаў.

Камень спатыкнення. ‘Перашкода, цяжкасці’.

Выток фразеалагізма – ліст (пасланне) св. апостала Паўла да рымлянаў, дзе першапачаткова спалучэнне мела канкрэтны сэнс, бо гаворка ішла пра пакладзены Богам у Сіёне камень, аб які спатыкаліся нявернікі ці тыя, хто не скараўся перад строгімі законамі.

Каменя на камені не пакінуць. ‘Знішчыць ушчэнт, разбурыць да канца’.

Выраз сустракаецца ў евангельскіх тэкстах, дзе распавядаецца, як

Хрыстос прарочыць пагібель Іерусаліма: "Дакладна кажу вам: не пакінецца тут каменя на камені; усё будзе разбурана".

Кінуць камень. 'Асудзіць, ачарніць, абвінаваціць кагосьці'.

Узнікненне фразеалагізма звязана са звычайем караць смерцю, "забіваючы камямі", які быў у старажытнай Іудзеі. Выраз паходзіць з евангельскай прытчы. Адноічы кніжнікі і фарысеі прывялі Ісусу Хрысту на расправу жанчыну, якую абвінавачвалі ў распуцтве, але Ісусе сказаў: "Хто сам без граху, няхай першы кіне ў яе камень." І ніхто не кінуў.

Косць ад косці. 'Абазначэнне роднасці ці ідэйнай блізкасці'.

У біблейскай легендзе пра стварэнне першых людзей на зямлі гаворыцца, як Адам, прачнуўшыся і ўбачыўшы Еву, зробленую з яго рабрыны Богам, сказаў: "Вось гэта косць ад касцей маіх і плоць ад плоці маёй".

Краевугольны камень. 'Аснова, найважнейшая частка'.

Выраз неаднаразова сустракаецца ў біблейскіх тэкстах. Яго першапачатковае значэнне – "камень, пакладзены ў фундамент будынка": "... кладу ў падмурак на Сіёне камень ... краевугольны". У Бібліі выраз ужываецца і з абстрактным значэннем, калі гаворка ідзе пра Зямлю як планету: "На чым стаіць аснова яе, хто паклаў камень кравугольны на ёй?"

Манна нябесная. 'Штосьці вельмі жаданае, неабходнае, каштоўнае'.

Выраз сустракаецца ў Другой кнізе Майсеевай ("Выход"), дзе гаворка ідзе аб манне – ежы, якую Бог пасылаў кожную раніцу іўдзеям, калі яны ішлі цераз пустыню ў зямлю заповітную. "І назваў дом Ізраіляў імя хлеба таму: манна; яна была як карыяндравае насенне, белая, а смакам як перапечка з мёдам".

Несці свой крыж. 'Цярпліва пераносіць жыццёвыя цяжкасці і выпрабаванні'.

Выраз узнік з евангельскай прытчы пра распяцце Хрыста, у якой гаворыцца пра вялізны крыж, які Ісусу загадалі несці да месца пакарання яго смерцю: "І, несучы крыж свой, ён выйшаў на месца ... лобнае, па-яўрэйску Галгофа".

Перакаваць мячы на аралы. 'Раззброіцца, выкарыстаць усе сродкі на мірныя мэты'.

Выразы з біблейскай кнігі Ісаі, які прарочыў, што прыйдзе час, калі

народы "перакуюць мячы свае на аралы (г.зн. плугі) і дзіды на сярпы".

Плоць ад плоці. 'Роднае дзіця'.

Крыніца фразеалагізма – тая ж біблейская легенда пра стварэнне Евы з Адамавага рабра, з якой паходзіць фразеалагізм косьць ад косьці.

Пуцяводная зорка. 1) 'Тое, што накіроўвае чыё-небудзь жыццё, дзейнасць; 2) Чалавек, які вызначае чыё-небудзь жыццё, дзейнасць'. Выраз склаўся на аснове евангельскай легенды. Паводле яе, вешчуну, убачыўшы на небе зорку, якая была знакам таго, што нарадзіўся Ісус, пайшлі шукаць яго. "І зорка, якую бачылі яны на ўсходзе, ішла перад імі, нарэшце прыйшла і спынілася над месцам, дзе было дзіця".

Садом і Гамора. 'Беспарадак, хаос, распуцтва'.

Узнік на аснове біблейскай легенды пра лёс двух суседніх гарадоў старажытнай Палесціны – Садома і Гаморы. У гэтых гарадах запанавалі беспарадак, распуцтва, і Бог вогненным дажджом і землятрусам вырашыў пакараць грэшнікаў.

Святая святых. 'Штосьці патаемнае, заповітнае, незразумелае для непасвячоных'.

У Бібліі гэта тэрмін для абазначэння той часткі Іерусалімскага Храма, дзе захоўваўся каўчэг з заповедзямі, пасудзіна з маннай, цудадзейнае жазло і куды дазвалялася заходзіць толькі першасвятару адзін раз на год.

Соль зямлі. 'Найбольш актыўная, творчая сіла народа, грамадства; самае галоўнае, самае істотнае'.

Паводле Евангелля, гэтымі словамі назваў сваіх вучняў Ісус, звяртаючыся да іх з казанню: "Вы соль зямлі. Калі соль страціць сілу, то чым зробіш яе салёнаю?"

Трыццаць срэбранікаў. 'Плата за здраду, цана здрады'.

Выраз паходзіць з евангельскай прытчы пра Юду Іскарыйета, які прадаў свайго настаўніка Ісуса Хрыста за трыццаць срэбранікаў. Каб стражнікі ведалі, хто з дванаццаці Ісус і каго трэба схапіць, Юда падышоў і пацалаваў яго.

У касцюме Адама.

Паводле біблейскага міфа, першыя людзі Адам і Ева (пакуль Бог не выгнаў іх з раю, пакараўшы за з'едзены яблык з дрэва пазнання добра і зла) хадзілі голяы, без адзення. На аснове гэтага біблейскага

міфа ўзніклі фразеалагізмы са значэннем "голы, без адзення": у касцюме Адама – пра мужчыну, у касцюме Евы – пра жанчыну.

Умыць рукі – ‘Ухіліцца ад адказнасці, ад удзелу ў чымсьці’.

Выраз ідзе з евангельскай легенды пра распяцце Ісуса. Рымскі намеснік у Іудзеі Пілат, перад тым як аддаць натоўпу Ісуса на пакаранне, узяў вады, умыў рукі перад народамі і сказаў: "Не вінаваты я ў крыві праведніка гэтага, глядзіце вы." У старажытных яўрэяў быў сімвалічны абрад умывання рук як знак няўдзелу ў чым-небудзь.

У поце твару. ‘З вялікай стараннасцю, напружаннем, з вялікімі цяжкасцямі’.

Паводле Бібліі, Бог прагнаў з раю Адама, пакараўшы яго вечнай цяжкай працай: "У поце твару твайго будзеш есці хлеб".

Фама няверны. ‘Чалавек, якога цяжка прымусіць паверыць чаму-небудзь’.

Пра недаверка часам кажуць: не паверыць, пакуль не памацае. Так было і з апосталам Фамой, як пра гэта расказваецца ў евангельскай прытчы. Пачуўшы, што распяты на яго вачах Хрыстос уваскрэс, Фама сказаў, што не паверыць гэтаму, пакуль не ўбачыць і не памацае на яго руках ран ад цвікоў і не ўкладзе сваёй "рукі ў рэбры яго". І тады, як гаворыцца ў прытчы, з'явіўся перад ім Ісус і сказаў: "Падай палец твой сюды і падзівіся на рукі мае, падай руку тваю і ўкладзі ў рэбры мае, і не будзь няверны, а верны".

Фігавы лісток. ‘Крывадушная маскіроўка ганебных учынкаў, прыкрыццё чагосьці непрыстойнага’.

Выраз узнік на аснове біблейскага міфа пра першых людзей на зямлі. Адам і Ева пасля выгнання іх з раю (гл. у касцюме Адама) упершыню пазналі сорам і, каб схавць сваю галізну, зрабілі сабе паясы з лісця фігавага дрэва.

Хлеб надзённы. 1) ‘Неабходныя сродкі для жыцця’; 2) ‘Самае важнае, самае неабходнае’.

Выраз паходзіць з малітвы: "Хлеб наш насущный, даждь нам днесь" (ст. слав.). Хлеб, патрэбны для існавання, дай нам на гэты дзень.

II. ЛЕКСІКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПАВОДЛЕ СФЕРЫ ЎЖЫВАННЯ. ПАНЯЦЦЕ АБ СПЕЦЫЯЛЬНАЙ ЛЕКСЫЦЫ І ТЭРМІНАЛОГІІ

§1. ЛЕКСІКА АБМЕЖАВАНАГА ЎЖЫВАННЯ

Усе словы беларускай нацыянальнай мовы падзяляюцца на дзве групы – лексіку агульнаўжывальную і лексіку абмежаванага карыстання. Агульнаўжывальныя словы з'яўляюцца агульнаразумелымі і выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы.

Лексіка абмежаванага ўжытку, наадварот, пашырана ў маўленні на нейкай тэрыторыі ці характэрна для маўленчай дзейнасці людзей пэўных сацыяльных груп. Акрамя таго, да лексікі абмежаванага ўжытку адносяцца словы, выкарыстанне якіх абумоўлена спецыфікай іх значэння. Улічваючы асаблівасці пашырэння лексікі абмежаванага ўжытку, выдзяляюць наступныя яе пласты: дыялектная лексіка, жаргонная (і аргатычная) лексіка, спецыяльная лексіка.

Дыялектную лексіку (грэч. *dialektos* – гаворка, дыялект) складаюць словы, пашырэння на пэўнай тэрыторыі, характэрныя для тых ці іншых рэгіёнаў Беларусі або часам толькі для асобных гаворак беларускай мовы. Так, найменне *шуметнік* для абазначэння *сметніка* ўжываецца ў гаворках поўначы краіны, *нябога* пры звароце да пляменнікаў адзначаецца ў самых крайніх гаворках поўдня, лексема *трач* са значэннем *пільшчык* фіксуецца толькі ў асобных гаворках Брэсцкай вобласці на мяжы з Польшчай ці Украінай, словам *прашчур* называюць *нашчадкаў* толькі ў адной гаворцы на Усходнім Палессі. Ды і наогул для абазначэння аднаго і таго ж паняцця ў традыцыйным дыялектным маўленні беларусаў у розных рэгіёнах нацыянальнага ландшафту вельмі часта выступаюць адрозныя словы, як, напрыклад, у адносінах да лексем *абяцаць*: дзеяслоўная форма *абяцаць* пераважае ў наваколлі Мінска, *дакляраваць* вядома ў гаворках на захад і поўдзень ад Мінска. Гэтым словам Беларусь заходняя фактычна супрацьпастаўляецца сваёй ўсходняй частцы, дзе выступае даўно засвоенае беларусамі рускамоўнае *обещать* у розных мясцовых варыянтах (*абешчаць*, *абляшчаць*, *абішчаць* і інш.). Акрамя таго, на самай поўначы рэспублікі ў якасці адпаведніка *абяцаць* ужываюць

слова *маніцца*. Шырэй адзначаецца дзеяслоў *маніць*, які пераважае ва ўсходнемагілёўскіх гаворках. Лексема *суліць* таксама выступае ў маўленні насельнікаў ускраінных усходнебеларускіх гаворак.

З улікам розных асаблівасцей, якімі адрозніваюцца дыялектызмы ад літаратурнай лексікі, яны падзяляюцца на лексічныя, семантычныя, марфалагічныя, фанетычныя, словаўтваральныя.

Лексічныя дыялектызмы – гэта словы, невядомыя літаратурнай мове: *калегаваць* – 'сябраваць', *абечка* – 'павека', *лайны* – 'бруднае адзенне', *абляк* – 'плотка'.

Семантычныя дыялектызмы – гэта агульнанародныя словы, значэнне якіх у пэўнай мясцовасці адрозніваецца ад значэння ў літаратурнай мове: *карп* – 'бародаўка', *слата* – 'надакучлівы', *гаёвы* – 'ляснік', *рыхлы* – 'хуткі', *турчык* – 'цвыркун'.

Марфалагічныя (граматычныя) – гэта дыялектызмы, у якіх перадаюцца марфалагічныя асаблівасці гаворак: *квет* – 'кветка', *чосніна* – 'часнок', *рамонька* – 'рамонак', *гавора* – 'гаварыць'.

Фанетычныя – гэта дыялектызмы, у якіх адлюстроўваюцца гукавыя асаблівасці мясцовай гаворкі: *памяргоўны* – 'памяркоўны', *павуступалі* – 'павыступалі', *хлопатлівы* – 'клапатлівы', *хвельчар* – 'фельчар', *гайстра* – 'астра', *ягрэст* – 'агрэст'.

Словаўтваральныя – гэта дыялектызмы, якія адрозніваюцца ад літаратурных слоў словаўтваральнымі марфемамі (суфіксамі і прыстаўкамі): *дакучлівы* – 'надакучлівы', *зажын* – 'зажынкі', *старатлівы* – 'старанны', *капусцяны* – 'капусны'.

На сёння працэс засваення слоўных скарбаў беларускіх гаворак не з'яўляецца такім інтэнсіўным, як тое было ў папярэднія гады развіцця беларускай літаратурнай мовы. Але па-ранейшаму дыялектныя словы адзначаюцца ў розных мастацкіх творах майстроў беларускага слова, многія з іх з цягам часу становяцца набыткам літаратурнага маўлення. І самае важнае: па-ранейшаму дыялектная лексіка, і лексіка рэгіянальнага тыпу, і больш шырока вядомая застаецца і служыць фундам разнастайных словаформаў для стварэння на базе іх новых намінатыўных адзінак. Так, лексемы *панявольны*, *міжсобку*, *выдмавы*, *гульнёвы*, *суродны*, *беспасярэдне*, *собскасць*, *панятак* і г.д., якія адзначаюць у сучасных беларускамоўных публікацыях, створаны на аснове абсалютна зразумелых словаўтваральных кампанентаў. Па прычыне сваёй поўнай празрыстасці з боку сэнсу і сродкаў яго ўвасаблення і

адпаведнай гэтаму натуральнасці яны маюць права стаць паўнаважнымі набыткамі беларускай літаратурнай мовы. Паспяховаму выкарыстанню падобных формастваральных скарбаў як падложка для паспяховага развіцця не толькі словаўтварэння, але і моватворчасці наогул дапамагаюць розныя, у тым ліку фундаментальныя, лексікаграфічныя працы беларускіх навукоўцаў – "Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Т. 1–5" (Мн., 1993–1998), тэматычныя дыялектныя слоўнікі "Жывёльны свет" (Мн., 1999), "Раслінны свет" (Мн., 2001) і шматлікія іншыя спецыялізаваныя даведнікі па дыялектнай лексіцы.

Жаргонная лексіка (*франц.* jargon – штучная або сапсаваная, знявечаная мова) – гэта моўныя сродкі, якімі карыстаюцца групы або сацыяльныя праслойкі людзей, звязаныя паміж сабой агульнымі інтарэсамі, звычкамі, сацыяльным становішчам.

Жаргон у параўнанні з іншымі сацыяльнымі дыялектамі характарызуецца і адрозніваецца найўнасцю незразумелых, а то і зусім невядомых для ўсіх слоў ці выказаў. Падобнымі словамі замяняюцца звычайна агульнавядомыя ў мове найменні. Акрамя замены агульнапашыраных лексічных адзінак, часам выкарыстоўваюцца і добра зразумелыя словы, аднак яны напаўняюцца экстравагантным значэннем або заменай гукаў, асобных марфемных частак ці абцяжарваннем складу слова новымі кампанентамі. Адрозніваюцца такія лексічныя адзінкі ад найменняў агульнапашыраных, як правіла, эмацыянальна-экспрэсіўным зместам: яны характарызуюцца іранічнасцю, жартаўлівасцю, грубаватасцю, часам вульгарнасцю і інш. Вось прыклады са студэнцкага і вучнёўскага жаргону: *здаваць хвасты* (здаваць запазычанасці па экзаменах), *плаваць на экзамене* (адказваць няўпэўнена), *скатаць* (спісаць), *бомба* (падрыхтаваны загадзя адказ на пытанне), *хіміца* (пра выкладчыка і настаўніцу хіміі), *вышка* (вышэйшая матэматыка), *завучка* (школьніца-выдатніца).

Жаргоны як адзін з відаў сацыяльных дыялектаў функцыянуюць у мове вельмі даўно. З беларускіх (жаргонаў, якія складаліся на аснове сродкаў беларускай мовы) тайных моў мінулага найбольш вядомыя жаргон капільскіх краўцоў, жаргон дрыбінскіх шапавалаў (катрушніцкі лемезень), жаргон шклоўскіх шаўцоў (парушніцкі лемез), а таксама жаргон (любецкі лемент) былых прафесійных жабракоў. У навуковых крыніцах ёсць таксама звесткі і пра

існаванне ў мінулым жаргона шаўцоў і краўцоў г. Крычава, лабараў г. Іванава (выцерніцкі гаўрыднік; лабары – збіральнікі ахвяраванняў на будаўніцтва цэркваў), жаргоны лірнікаў, карабейнікаў, кажушнікаў (заход Палесся) і інш.

Сярод пералічаных дастаткова даследаваным навукоўцамі з'яўляецца капільскі кравецкі жаргон. Упершыню яго вывучэннем займаўся С. Александровіч, які і паведаміў пра яго ў друку. Вось некаторыя з лексічных прыкладаў для ўяўлення пра яго адметнасць: *троянка* – ежа, *столікі* – грошы, *лабур* – хлопец, *чаус* – выпіўка, *вісла* – малако, *поса* – многа, *клёва* – добра, *кнаяць* – ісці, *пакнаяць* – паехаць, *зюкаць* – гаварыць, *ніконта* – нічога, *хадыркі* – ногі, *кісляты* – яблыкі, *зекры* – вочы, *адкірыць* – аддаць, *адчаниць* – аднесці, *набаницца* – напіцца, *выбусіць* – вырабіць і інш. Як відаць, лексіка ў гэтым жаргоне ўтвараецца пры дапамозе агульнабеларускіх сродкаў, але адзначаюцца і словы з “выдуманымі каранямі” або зусім невядомыя. Такія ж па паходжанні з'яўляюцца і граматычныя сродкі: яны галоўным чынам уласнабеларускія.

У катрушніцкім лемезені (у жаргоне слова *лемезень* азначае мову і язык, *катрушнік* – шапавал) – тайнай мове шапавалаў г. Дрыбіна, што на Магілёўшчыне (вывучэннем яе займаўся вядомы этнограф і гісторык Беларусі Е.Р. Раманаў) выступаюць такія адметныя словы, як: *цыр* – зямля, *суча* – вада, *дуляс* – агонь, *свянка* – сонца, *трухней* – дождж, *шугара* – гара, *шалота* – балота, *хлыць* – цячы і рэчка, *стычыць* – стаяць і возера, *куеза* – жалеза і інш. для абазначэння з'яў прыроды. Чалавек называецца: *кучалавек* – чалавек, *жбан* – мужчына, *жбаха* – жанчына, *куж* – муж, *кужа* – жонка, *шкред* – дзед, *яруха* – бабка, *бакштэй* – бацька, *бакштэйка* – маці, *збран* – брат, *збранаўка* – сястра, *стод* – багач, *кухта* – бядняк, *хірка* – рука, *хадула* – нага, *трайло* – рот, *кусерца* – сэрца і інш.

У якасці прыкладу сучаснага жаргону можна вылучыць жаргон студэнтаў і моладзі, школьнікаў, зладзейскі жаргон і інш.: *фурычыць* – працаваць, *функцыянаваць*, *кружыцца* *ружыцца*, *чула* – вар'яцтва, *фэйсоўка* – бойка, мардабой, *варкіла* – вечна незадаволены чалавек і інш.

Гэты жаргон, як відаць, падобны па сваіх вызначальных прыметах да папярэдніх, якія характарызавалі маўленне асаблівых сацыяльна-прафесійных груп людзей. Як і прыгаданыя ўзоры

тайнай гаворкі, яму ўласцівы таксама рысы агульнанацыянальнага тыпу ў галіне граматыкі, словаўтварэння і інш.

Аргатычная лексіка (*франц.* argot – жаргон) звычайна вылучаецца як асобнае адгалінаванне слоў сярод жаргоннай. Арго – гэта засакрэчаны, тайны жаргон. Вядома аргатычная лексіка ў досыць вузкім коле людзей. Як правіла, гэта мова сацыяльных нізоў грамадства, дэкласаваных груп і крымінальнага асяроддзя. Гэтым тэрмінам пераважна абазначаюць тайную мову наогул або маўленне злачынцаў, напрыклад: *вышка* – вышэйшая мера пакарання, *сцірка* – ігральныя карты, *урка* – злодзей.

Усе вышэйпералічаныя сацыяльныя дыялекты – жаргоны, арго – не з’яўляюцца паўнацэннымі і самастойнымі структурнымі ўтварэннямі ў мове. Яны адасабляюцца ў сістэме моўных сродкаў з боку сваёй структуры толькі часткова, галоўным чынам па слоўніку, выказах, зрэдку па граматычных асаблівасцях. Характэрныя для іх як фанетычныя, так і марфалагічныя сродкі ў цэлым агульнамоўныя. Значна больш разгалінаваную сістэму сродкаў у складзе лексікі абмежаванага ўжытку складаюць спецыяльныя словы.

Спецыяльная лексіка – гэта словы ці словазлучэнні, якімі карыстаюцца пераважна прадстаўнікі нейкай галіны ведаў, навукі, пэўнай прафесіі ці роду заняткаў. Асноўнымі *разрадамі спецыяльнай лексікі з’яўляюцца тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.*

Пад **тэрмінам** (ад *лац.* terminus – граніца, мяжа, пагранічны знак) звычайна разумеюць спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, якое выкарыстоўваецца для дакладнага азначэння пэўнага паняцця і абазначэння спецыяльных прадметаў. Напрыклад: *аўтаматызацыя* – гэта выкананне ўсіх тэхнічных і тэхналагічных аперацый машынамі і апаратамі без непасрэднага ўдзелу чалавека; *стандартны ўзор* – мера для аднаўлення памераў велічыні, якая характарызуе ўласцівасці або склад рэчываў і матэрыялаў; *вылічальная машына* – інструментальны сродак (або сукупнасць сродкаў) для апрацоўкі інфармацыі, у тым ліку вылічэння, кіравання, рашэння задач; *індыкатары* – гэта асобны від сродкаў вымярэння, які рэалізуецца ў выглядзе тэхнічнай прылады або рэчыва, прызначанага для ўстанаўлення наяўнасці якой-небудзь фізічнай велічыні ці яе адсутнасці, а таксама вызначэння парогавага значэння фізічнай велічыні і інш.

Улічваючы адметнасць намінацыйнай функцыі тэрміна выступаць у якасці наймення пэўнага паняцця, пры яго характарыстыцы адзначаюць, што апошні заключае ў сабе дакладнае лагічнае вызначэнне, ці дэфініцыю, абазначанага ім паняцця. Аднак падобная характарыстыка тэрміна праз катэгорыі логікі не зусім стасуецца з прызначэннем слова. Любая лексічная адзінка, незалежна ад сферы яе выкарыстання, ступені вядомасці, а таксама камунікатыўнай пашыранасці, служыць выключна для аднаго: абазначыць ці назваць нейкі аб'ект, з'яву рэчаіснасці, працэс. Інакш кажучы, функцыя слова любой мовы – даць найменне, прысвоіць імя. Гэтай асаблівасцю характарызуюцца ўсе намінацыйныя адзінкі. Але тэрміны, у адрозненне ад агульнаўжывальных слоў, не проста нешта называюць, і гэта найменне замацоўваецца за імі як адпаведная назва. Тэрміны маюць назву з зададзенымі ёй уласцівасцямі. Інакш кажучы, найменню прыпісваюцца дакладна вызначаныя для яго, індывідуалізаваныя, асаблівасці. Гэтым якраз тэрміны адрозніваюцца ад слоў агульнаўжывальных. Намінацыйная зададзенасць тэрмінаў абумоўлівае іх узаемасувязь і ўзаемазалежнасць з іншымі назвамі, пашыранымі ў пэўнай сферы навукі, тэхнікі, вытворчасці, культуры.

Слова *тэрміналогія* выступае ў двух асноўных значэннях: 1) сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, тэхнікі або мастацтва і 2) сукупнасць усіх тэрмінаў гэтых галін дзейнасці, а гэта значыць сукупнасць усіх тэрмінаў пэўнай мовы. Менавіта таму гавораць пра *тэрміналогію машынабудавання, матэматыкі, электратэхнікі, фізікі, мовазнаўства, юрыдычную тэрміналогію і інш.*

Тэрміны ў залежнасці ад іх вядомасці і пашыранасці бываюць **агульнаразумелыя** (іх значэнне шырока вядома): *святло, аб'ект, мадэль, ваганне, рашэнне, актыўнасць, крыніца выпраменьвання, складаная сістэма, высушванне на паветры і вузкаспецыяльныя* (іх разумеюць і ўжываюць толькі спецыялісты пэўнай галіны): *ірэгулярнасць, верхнік, паверхневая індукцыя, здабытак касы, прастора расслаення, зуб пілы воўчы, разрыўная магутнасць выключальніка.*

Вылучэнне тэрміналагічнага пласта слоў як самастойнай падсістэмы моўных сродкаў, абмежаваных сферай іх выкарыстання,

сведчыць найперш аб характары іх адносін і сувязей з моўнымі рэсурсамі наогул. Тэрміналагічныя сістэмы – гэта сістэмы, якія можна ў некаторай меры аднесці да сістэм замкнутага тыпу, паколькі максімальна развітаца і быць запатрабаванымі яны могуць унутры пэўнай тэрмінасістэмы. Разам з тым падобныя лексічныя адгалінаванні слоў не ізаляюцца ад моўнай сістэмы наогул, бо яны існуюць і ствараюцца выключна на базе агульнавядомых словаформаў. Апошнімі з'яўляюцца базавыя моўныя кампаненты – карані слоў, а таксама словаўтваральныя афіксы – прыстаўкі і суфіксы і інш.

Адметную і колькасна досыць значную частку спецыяльнай лексікі складаюць рознага роду назвы, або **наменклатура**. У адрозненне ад тэрмінаў і прафесіяналізмаў, наменклатура ўяўляе сабой сукупнасць назваў, якія ўжываюцца ў навуцы, тэхніцы, вытворчасці. Так, калі разглядаць тэрміналогію як сістэму паняццяў пэўнай навукі, замацаваную ў адпаведным слоўным выяўленні, то наменклатуру варта характарызаваць як сістэму назваў для пэўнай сукупнасці больш ці менш канкрэтных аб'ектаў, якія складаюць змест розных частак дадзенай навуковай галіны ў цэлым. Тэрмін, як адзначалася, абазначае пэўнае паняцце, наменклатурная назва можа абысціся без такога азначэння. Адпаведна, наменклатурныя адзінкі – гэта фактычна толькі назвы-этыкеткі для некаторых аб'ектаў навукі, вытворчасці. Тэрміны абазначаюць адцягненныя паняцці і катэгорыі, наменклатуры такая рыса не ўласціва. Практычна кожная галіна навукі мае сваю наменклатуру найменняў, існуе таксама наменклатура розных прафесій, пасадаў і званняў. Так, наменклатурай з'яўляюцца назвы марак грузавых ці легкавых аўтамабіляў, трактароў, станкоў і г.д. ("Жыгулі", "Чайка", "Мерседэс", "Беларус", "Кіравец"), механізмаў і прыбораў (кухонная машына "Памочніца", электрафен "Алеся", свяцільнік "Універсаль", электрапліта "Электра-1001", электрапечка "Цуд"), шматлікіх харчовых вырабаў (цукеркі: "Траецкае прадмесце", "Наша ніва", "Галінка"; каўбасы і мясныя вырабы: "Нясвіжская", "Браслаўская", вяндрліна "Панская", рулет "Вясковы"; гатункі хлеба: "Радзівілаўскі", "Крынічны", "Нарачанскі"), найменні тыпу дацэнт, старшы выкладчык, галоўны праграміст, намеснік дырэктара, галоўны дызайнер (параўнай словы: выкладчык, лекавы сродак, дызайнер, праграміст, тэлевізар і інш., якія адлюстроўваюць сутнасць пэўных паняццяў).

Прафесіяналізмы – гэта словы і выразы, якія выкарыстоўваюць паміж сабой прадстаўнікі якой-небудзь прафесіі: *шапка* 'агульны загаловак для некалькіх газетных заметак', *падвал* 'тэкставыя спасылкі ў нізе старонкі', *елачкі* (" "), *лапкі* (" ") – абазначэнне розных відаў двукосся ў мове друкароў. У адрозненне ад тэрмінаў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі паняццяў, прафесіяналізмы распаўсюджаны пераважна ў гутарковай мове. Яны выступаюць у якасці размоўных, экспрэсіўных эквівалентаў тэрмінаў. Як і тэрміны, яны называюць адны і тыя ж прадметы, з'явы, працэсы, адносяцца да пласта лексікі, вядомай пэўнай сацыяльна-прафесійнай групе людзей.

Акрамя прафесіяналізмаў, у маўленні асоб пэўнага сацыяльна-вытворчага занятку выдзяляецца таксама прафесійны жаргон. Так, у асяроддзі камп'ютэршчыкаў можна пачуць: *вінда* – *віндаўс*, *клава* – *клавіятура*, *венік* – *вінчэстэр*, *мама* (*мамка*) – *мацярынская плата*, *флорік* – *флоры-дыск* і інш. Аднак дакладных крытэрыяў размежавання такіх лексічных моўных сродкаў не існуе, таму падобныя лексічныя адзінкі часам разглядаюць то як прафесіяналізмы, то як прафесійныя жарганізмы.

Нягледзячы на існаванне пэўных адрозненняў і падабенства паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі, апошнія варта характарызаваць, відаць, як своеасаблівыя размоўныя варыянты-сінонімы да тэрміна.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Выпішыце са сказаў дыялектызмы, растлумачце іх значэнне, пры неабходнасці звяртаючыся да дыялектных слоўнікаў.

1. Ледзь Ганна, акружаная гоманам і тлумам, ступіла ў цяперашнюю сваю дамоўку, вінаватасць перад Васілём адразу знікла (*І. Мележ*). 2. Так дражніла іх кампанію школа за аднолькавага колеру істужкі ў косах, па мясцоваму – пахісткі (*М. Лужанін*). 3. – “Нясмачная, можа, картопля?” – “Картопля як картопля” (*І. Мележ*). 4. Хомка аж дзівіўся, адкуль гэта ў іх, у маці і ў Малкі, бярэцца столькі чаго зюкаць (*М. Гарэцкі*). 5. Толькі, можна сказаць, улезлі ў балота, памачылі пасталы (*І. Мележ*). 6. Пакуль дзядзькі гаварылі з Міканорам, а жанкі растарэквалі каля прыпека,

матка з Волькай і Насцяй, а потым і бацькам узяліся клапаціцца каля стала (*І. Мележ*). 7. Тут яны [гукі] упыняліся ў высокі бераг, адсаквалі назад і беглі ўздоўж яго па дузе луці і заміралі ўжо за лагуном (*Я. Колас*). 8. Усё ные і ные, бы выстарцаваць скарынку хлеба хоча (*І. Мележ*). 9. Стала чагосьці жалліва, чагосьці стала браць горнасьць (*І. Мележ*). 10. [Аўгіння:] Пэўна ж, я сама вінаватая: на багацце пагалілася (*Я. Колас*).

2. Прачытайце сказы і ўрыўкі з мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў. Назавіце ўжытыя тут жарганізмы. Якія з іх супадаюць па форме з агульнанароднымі словамі, але адрозніваюцца ад іх значэннем і экспрэсіўна-стылістычнай афарбоўкай?

1. А “блін” – гэта і ёсць “блін”, – ну, спытайся ў майго Шуркі: першы дзень у садзік схадзіў, вярнуўся – так шпарыць: што ні слова, то “блін” ды “блін”... Маня спачатку завінудалася бліны пячы: во згаладаўся дзіцёнак... А ён: “Мама, блін, мне гэтая жарчка дзярэ...”, тоісь, сыты па горла – і ўсё па рэжыму там ды па графіку... Тут толькі мы і ўрубліся, што “блін” той ну як бы і зусім ніякі не “блін”, а гэтакі спосаб, слова, тоісь, каб сказаць і “дзякуй”, а іншымі выпадкам і “каціся ты да...” (*В. Зуёнак*). 2. Петрык і так мала піў. А пасля выключэння з інстытута зусім завязаў (*В. Карамазяў*). 3. Жорык з усяе моцы залімоніў па гэтым бронзавым помніку (*В. Карамазяў*). 4. Неўзабаве бухнулі цяжкія дзверы пад’езда. “Зліняў!” Каб пераканацца, што выйшаў муж, Зіна гоцнула да акна, адкінула цюль і прыпала да шыбы (*Л. Калюга*). 5. Адны жадалі рамантыкі, другія – грошай, гналі, як зэкі, туфту, зараблялі хто памілаванне, хто ордэны (*В. Карамазяў*). 6. Пара адвязных рускіх бандытаў збіраецца абрабаваць буйное казіно, аднак іх планы правальваюцца, калі гінуць іх саўдзельнікі (*Звязда. 2006. 6 студзеня*). 7. Гэта абавязкова павінна быць “беспантовая” дзяўчына, каб не было такога: “Я! Я такая крутая, такая-гэтакая!...” (*Звязда. 2003. 17 мая*). 8. Часта даводзіцца чуць нараканні – напрыклад, на шостаі машыне працуе толькі адзін навушнік, альбо на дзесятай мышка “глючыць” (*Чырвоная змена. 2003. 4 красавіка*). 9. Дзень, дарэчы, запомніўся як вельмі сумбурны: у нас увесь час “завісаў” эфірны камп’ютар, знікаў Інтэрнэт (*Звязда. 2004. 21 ліпеня*). 10. Я нарэшце купіў сабе джып! 2005 года выпуску,

класны, чорны, з чорным скураным саломам! (*Чырвоная змена. 2006. 27 студзеня*).

3. *Растлумачце жарганізмы агульналітаратурнай лексікай.*

Бабкі, братва, даун, калёсы, качаць, ломка, мажор, мыла, сабака, траўка, фанера, фішка, чайнік.

§2. АСАБЛІВАСЦІ ТЭРМІНАЎ

Вылучаюцца наступныя асаблівасці, якімі характарызуюцца тэрміны.

Сістэмнасць – рыса, якая абумоўліваецца прыналежнасцю тэрміналагічнай адзінкі да пэўнай галіны навукі. Зададзенасць тэрміналагічнай адзінкі абазначаць толькі канкрэтна ўстаноўленыя для яе асаблівасці абумоўлівае строгую залежнасць такіх лексем ад іншых тэрмінасродкаў і вызначае іх унутрысістэмную ўпарадкаванасць. Гэта вымагае ад тэрміна *быць адназначным*. Так, лексема *операцыя* ў сферы вытворчасці выступае са значэннем 'асобная закончаная частка тэхналагічнага працэсу, якая выконваецца на адным рабочым месцы, напрыклад, *вытворчая операцыя*'; у фінансава-крэдытнай і інш. сферах гэта – 'асобнае дзеянне сярод многіх іншых; выкананне якой-небудзь фінансавай, крэдытнай, прамысловай, гандлёвай, страхавой або іншых задач, напрыклад, *банкаўская операцыя*'; у вылічальнай тэхніцы гэта – 'выкананне лічбавай вылічальнай машынай якога-небудзь дзеяння з зыходнымі велічынямі, напрыклад, *арыфметычная операцыя*'; слова *хром* у хімічнай тэрміналогіі выступае як 'хімічны элемент, цвёрды метал шэра-сталёнага колеру, які выкарыстоўваецца для вырабу цвёрдых сплаваў, для пакрыцця металічных вырабаў', у гарбарнай прамысловасці *хром* мае значэнне 'гатунак мяккай тонкай скуры'; *корань* у батаніцы гэта – 'падземная частка расліны'; у матэматыцы гэта – 'матэматычная велічыня, якая пры ўвядзенні ў ступень дае пэўны лік'; *клетка* ў прыродазнаўстве мае значэнне 'элементарная адзінка будовы арганізма, якая складаецца з ядра, пратаплазмы і абалонкі'; у будаўніцтве ў складзе назвы *лесвічная клетка* гэта – 'памяшканне ў доме для лесвіцы'.

Адназначнасць тэрміна замацоўваецца ў сваю чаргу праз

азначэнне, ці *дэфініцыю*, што вымагае яго спецыяльнага ўсведамлення і засваення. Сістэмная ўпарадкаванасць тэрмінаў выўяўляецца таксама ў іх унармаванасці, кадыфікацыі. Выкарыстанне тэрмінаадзінак пераважна як адметнага сродку пісьмовай літаратурнай мовы дазваляе ствараць іх штучна, спецыяльна (таму і можна вызначыць аўтара-стваральніка тэрміна). Так, адзінка вымярэння сілы току *ампер* атрымала сваю назву па імені навукоўца, французскага фізіка А.М. Ампера; *фарадаметр* – прыбор для вымярэння электрычнай ёмістасці электратэхнічных вырабаў (кандэнсатараў, кабеляў) – па імені англійскага фізіка М. Фарадэя; *мендзялевій* – хімічны элемент, названы ў гонар рускага вучонага Д.І. Мендзялеева; *банахава алгебра* – адзін з відаў алгебры, названы ў гонар польскага матэматыка Стэфана Банаха, *функцыя Чабышава* – адзін з відаў матэматычных функцый, адкрывальнікам якой стаў рускі механік і матэматык П.Л. Чабышаў.

Па-за межамі тэрмінасістэмы ўстаноўленыя для назвы ўласцівасці сістэмнасці, адназначнасці, дэфініцыі губляюцца і лексема ператвараецца ў агульнавядомае слова, або *дэтэрміналагізуецца*. Так, фізічны тэрмін *кантакт* мае значэнне 'судакрананне двух праваднікоў, дзякуючы якому ток пераходзіць з аднаго правадніка ў другі, а таксама месца гэтага судакранання'. Акрамя таго, у гэтай жа галіне ведаў ён выступае са значэннем 'прыстасаванне, якое забяспечвае падобнае судакрананне'. Як агульнавядомае слова *кантакт* у беларускай літаратурнай мове ўжываецца са значэннем 'цесная сувязь, узгодненасць у дзеяннях; узаемаразуменне'; ці *рэакцыя*, як спецыяльнае тэрміналагічнае абазначэнне (хімічны тэрмін), гэта – 'фізіка-хімічнае ўзаемадзеянне паміж двума або некалькімі рэчывамі', як агульнавядомае, гэта – учынак, адказ на якое-небудзь уздзеянне'.

Адсутнасць эксперэсійнай афарбоўкі вызначаецца як статусам тэрмінаў – служыць для абазначэння пэўнага паняцця, так і асаблівасцямі іх стылёвага выкарыстання. Напрыклад, назоўнік *галоўка*, які ўжываецца ў складзе электратэхнічных тэрмінаў *галоўка запісу*, *галоўка ўзнаўлення*, *галоўка гукадымалыніка*, *галоўка сцірання*, або слова *трубка*, якое ўваходзіць у склад такіх фізічных тэрмінаў, як *віхравая трубка*, *рэнтгенаўская трубка*, *трубка току*, *электронна-прамянёвая трубка*, утрымліваюць суфікс -к-. Гэты суфікс выступае паказчыкам памяншальна-

ласкальнай формы ад лексем *галава* і *труба*. Аднак такую адметную функцыю ў пералічаных словазлучэннях, як адзінках найменняў адпаведных паняццяў, ён страчвае. Адсутнасцю экспрэсіўных прыкмет характарызуюцца таксама любыя словы-тэрміны, утвораныя з дапамогай наступных словаўтваральных суфіксаў: *-ак-, -ок-, -ёк-, -ік-, -ык-, -інк-* і інш.: *свардзёлак, кулачок барабанны, кручок іголки, кружок заштрыхаваны, кастылёк аэрастата, мосцік, надпятак, грабенчыкі, крупінка золата*. Адзначаныя і падобныя да іх лексемы ў розных спецыялізаваных сферах моўнай дзейнасці людзей губляюць экспрэсіўнасць, вобразнасць і ў выніку метафарычнага пераносу становяцца набыткам іншай моўнай падсістэмы.

Тэрміны пэўнай тэрмінасістэмы, як і любыя намінацыйныя адзінкі, могуць уступаць паміж сабой у розныя лексічныя адносіны, характэрныя для моўнай сістэмы наогул – сінаніміі, антаніміі, аманіміі, варыянтнасці і інш. Напрыклад, аднолькавае значэнне маюць тэрміны: *грунтаванне і грунтоўка, драпіраванне і драпіроўка, адкладанні і адклады, назапашванне і намнажэнне, цытрацыя – цытраванне – тытрацыя – тытраванне* і інш. Істотную частку такіх сінанімічных пар складаюць уласнабеларускія словы і іх запазычаныя адпаведнікі: *шарападобны* 'які мае выгляд шара, падобны на шар' і *сферычны* 'які мае адносіны да сферы, які мае форму сферы, шара'; *выбіральны* 'заснаваны на ўласцівасці рабіць адбор, выбар' і *селектыўны* 'здольны рабіць адбор'; *дослед* 'вывучэнне з'яў аб'ектыўнага свету ва ўмовах, набліжаных да натуральных' і *эксперымент* 'навукова пастаўлены дослед', *бясколернасць* 'уласцівасць бясколернага; адсутнасць колераў' і *ахраматызм* 'здольнасць аптычнай сістэмы не раскладаць светлавога праменя на састаўныя колеры пры пераламленні'. Колькасць падобных сінанімічных пар у розных галінах навукі і вытворчасці неаднолькавая. Асабліва шмат адзначаецца іх у тых сферах навукі і вытворчасці, якія з'яўляюцца адносна маладымі і характарызуюцца неўсталяванасцю сваіх тэрміналагічных сродкаў. Так, у галіне інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі з адным і тым жа значэннем прапаноўваецца ўжываць: *ануляванне і скасаванне, адмена; дэкодэр і дэшыфратар; дыяпазон і памер; імітацыйная і сімуляцыйная (мадэль); інтэрвал і прамежак; пульт аператара і кансоль; магазін і стэк; гадзіннік і таймер; тэст і дыягнастычная праграма, драйвер і кіравальная праграма* і інш.

Прыведзеныя тэрміны-сінонімы не маюць ні сэнсавых адценняў значэння, ні стылістычных адрозненняў паміж сабой. Апошняя дае падставу называць іх абсалютнымі сінонімамі, ці дублетами.

Большасць даследчыкаў лічыць сінанімію тэрмінаў недахопам, таму што гэта прычына асэнсаванню тэрміна як адназначнай адзінкі. Таму галоўнай задачай любой тэрмінасістэмы з'яўляецца выпрацоўка дасканалай сістэмы сродкаў з мінімальнай наяўнасцю ў ёй унутрысістэмных варыянтаў рознага тыпу. У беларускай мове дасягнуць гэтага пакуль што не ўдаецца з-за нераспрацаванасці тэрмінасістэм многіх галін навукі, вытворчасці.

Разам з тым, аналіз тэрміналагічных сродкаў розных галін навукі паказаў, што працэс разбурэння сінанімічных (і дублетных) адносін мае месца ў беларускай мове. Так, засведчана: "Калі на матэрыяле 40-х гадоў *каэфіцыент сінанімічнасці, дублетнасці і варыянтнасці* (адносіны колькасці тэрмінаў, якія ўступаюць у сінанімічныя, дублетныя ці варыянтныя рады, да ўсіх тэрмінаў) быў роўны 0,19, то ў далейшым ён паступова панізіўся да 0,1 (70-я гады) і 0,04 (90-я гады)". Такі паказчык, як мяркуюць лексіколагі, варта лічыць аптымальным: звесці яго да нуля практычна немагчыма, паколькі працэс пазнання і з'яўлення новых паняццяў бясконцы. Адпаведна і пры наданні новых назваў новым паняццям адзначаныя вышэй лексіка-семантычныя з'явы будуць непазбежныя. Да таго ж з'яўленне новых лексічных варыянтаў тлумачыцца не іх унутрысістэмнай абумоўленасцю, а найперш камунікатыўнай сферай дзейнасці чалавека, яго кантактамі. Зрэшты, тэкставыя сінонімы ў навуковых творах – рэч натуральная і часам вымушаная.

З'ява аманіміі, у адрозненне ад варыянтнасці, сінаніміі і антаніміі, мае месца не столькі ў межах унутрысістэмнага тэрміналагічнага згрупавання, колькі сярод розных тэрміналагічных сістэм. Так, лексема *амартызацыя* ў тэхнічнай вытворчасці выступае за значэннем 'паступовае зніжэнне вартасці машын, будынкаў, інструментаў і пад. у выніку зношвання', у эканоміцы ёй адпавядае значэнне 'выплата пазыковых абавязацельстваў'; ці *дэпазітарый* у эканоміцы гэта – 'банк, брокер, судовы выканаўца, прымальнік розных каштоўнасцей на захаванне або ў выглядзе закладу', у юрыспрудэнцыі, у міжнародным праве гэта – 'дзяржава або міжнародная арганізацыя – захавальнік аўтэнтычнага тэксту

міжнароднага многабаковага дагавора, здадзенага ў яго архівы па згодзе ўдзельнікаў дагавора'.

Іншыя лексічныя з'явы ў галіне тэрміналагічных сістэм беларускай літаратурнай мовы (антанімія, паранімія, варыянтнасць) не вылучаюцца ніякай адметнасцю ў параўнанні з іх характарам у мове наогул. Напрыклад, словы *аб'ёмісты і аб'ёмны, каардынацыйны і каардынаваны, канструкцыйны і канструктыўны, завіхрэнна і завіхранасць* – паранімы; *асіметрыя адмоўная і асіметрыя дадатная, мяжа верхняя і мяжа ніжняя, задні шчыт і пярэдні шчыт* – антонімы; *дэфарміраванне і дэфармаванне, выпраменьванне і выпрамяненне, ваннагасілка і ваннагасільнік, маскіраванне і маскіроўка* – фанетычныя і словаўтваральныя варыянты.

Адасобленасць у сродках мовы, абумоўленая спецыфікай працоўнага занятку, галіны дзейнасці, уласціва па сутнасці прадстаўнікам усіх больш-менш спецыялізаваных прафесій. Гэта служыць падставай для складання слоўнікаў тэрміналогіі, назваў і выразаў, якія адлюстроўваюць лексічную і іншую спецыфічнасць адпаведных прафесійных адгалінаванняў мовы.

§3. ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ТЭРМІНАЎ

Паводле будовы тэрміны суадносяцца са словамі, спалучэннямі слоў ці словазлучэннямі. Акрамя таго, асаблівую групу тэрмінаў складаюць сімвалы-словы і тэрміны з сімваламі ў іх складзе: *б-часціцы, пастаянная Планка h, паўправаднік n-тыпу, жоўтыя зоркі класа G, K-захоп, калена V-падобнае, K-прастора, Г-падобны чатырохполюснік*.

Словы-тэрміны падзяляюцца ў залежнасці ад часцінамоўнай прыналежнасці на *назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі*.

Пераважная колькасць тэрмінаадзінак у складзе тэрміналагічных сістэм – *назоўнікі*. Гэта зразумела, калі мець на ўвазе адметную асаблівасць тэрміна – яго намінатывнасць. Такія найменні, як правіла, агульныя назоўнікі: *алейня, выпраменьванне, дробнасць, засцярога, лёдадрабілка, мядзведка, нарэз, опытка, паслядоўнасць, пераўтварэнне, паўпласкасць, перыметр, радовішча, раўнавага,*

укручник, успрымальнасць, электраакустыка. Сярод намінатыўных тэрмінаадзінак значная частка – абстрактныя назоўнікі ніякага роду адзіночнага ліку на -нн-е, -енн-е (-энн-е): адшчапленне, апрамяненне, атрыманне, праламленне, дабаўленне, даследаванне, звязванне, ахалоджванне, змяшэнне, зніжэнне, з'яўленне, паглынненне, парушэнне, правядзенне, атручванне, радыёдаванне, апылкаванне, узаемадзеянне, імпульсаванне.

Пэўная частка намінацый у складзе тэрмінасістэм належыць найменням, утвораным ад уласных імёнаў: *вебер* 'адзінка магнітнай хвалі' (па імені нямецкага фізіка В.Э. Вебера), *еўропій* 'хімічны элемент' (суадносіца з уласным назоўнікам Еўропа), *фарадзеў*: *вярчальнік палярызацыі фарадзеў* 'тэхнічнае прыстасаванне' (у гонар англійскага фізіка М. Фарадэя) і інш.

Як асобныя тэрміналагічныя адзінкі прыметнікі амаль не сустракаюцца ў тэрміналогіі. Пераважна яны спалучаюцца з назоўнікамі, утвараючы адпаведнае словазлучэнне: *цеплавое выпраменьванне, квантавая оптыка, хвалевае функцыя, фазавая самамадуляцыя, унутраная энергія, аднаэлементнае мноства, пакрыццё ізалявальнае, паглынальная здольнасць, пазвае ўшчыльненне, выцяжны вентылятар, працэнтная стаўка, паўпрастора апорная, сімвал пачатковы, сетка спалучаная* і г. д., а таксама: *рацыянальны, каўшовы, вагальны, бінарны, палярны, папярочны, аналітычны, якасны* і інш.

Дзеясловы як тэрміны не складаюць важнага лексічнага пласта ў складзе тэрмінасістэм у адрозненне ад назоўнікаў і прыметнікаў увогуле. Аднак у асобных галінах вытворчасці, напрыклад, у металургічнай, электратэхнічнай, у справавай сферы, маркетынгу і інш., такія адзінкі ўжываюцца досыць часта: *адрасаваць, ануляваць, блакаваць, каталізаваць, рэкламаваць, уніфікаваць, узаконіць, фінансаваць, фрахтаваць, экспартаваць, абязводзіць, намагнічваць, наклёваць, накасаваць.*

Нешматлікая група тэрмінаў-прыслоўяў: *мениш, бязвыплатна, беспрыбытковы, па выпуску, па наміналу, цалкам, разам, рэгрэсіўна, унакладку, усутык, напырскан.*

Вельмі прадуктыўным і шырокаўжывальным тэрміналагічным сродкам ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі з'яўляюцца словазлучэнні. Па ступені злітнасці кампанентаў сярод словазлучэнняў-тэрмінаў выдзяляюцца свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. Свабодныя

словазлучэнні вылучаюцца шырокай спалучальнасцю сваіх кампанентаў, па-за межамі канкрэтнага словазлучэння яны ўступаюць у сувязь з іншымі словамі, напрыклад: *кіраванне аўтаматычнае, кіраванне аналагавае, кіраванне замкнутае, кіраванне змяненнем напружання, кіраванне нагрузкай, кіраванне пускам, кіраванне са зваротнай сувяззю* і інш. Але адначасова кожнае з такіх спалучэнняў ці нават асобны кампанент яго – тэрмін. Так, слова *кіраванне* як шырокавядомы тэхнічны тэрмін мае значэнне 'сукупнасць прыбораў, пры дапамозе якіх кіруюць машынай, механізмам і пад.'. У складзе словазлучэння *кіраванне ў разамкнутым контуры*, якое ўжываецца ў электратэхніцы, значэнне лексемы спецыялізуецца. Сярод пэўнай часткі тэрмінаў-словазлучэнняў вылучаюцца кампаненты, якія функцыянуюць і як агульнавядомыя словы: *паверхня падзелу, шкляное валакно, імпульсы святла* – тэрміналагічныя адзінкі з галіны аптычнага прыборабудавання, дзе *паверхня, шкляны, святло* па-за межамі пералічаных словазлучэнняў не маюць значэння тэрміналагічнасці і выступаюць як агульнавядомыя словы. Але такі працэс, як поўная тэрміналагізаванасць, ці, дакладней, ідыяматычнасць (ад грэч. ідыёма 'своеасаблівы выраз'), і яе няпоўная замацаванасць, – з'ява абсалютна тыповая і заканамерная для сферы тэрміналогіі. Яна толькі лішні раз спраўджае статус тэрміна – прыналежнасць да моўнай сістэмы і надзеленасць тыповымі, як і ў агульнавядомых слоў, лексіка-граматычнымі характарыстыкамі. Па гэтай жа прычыне тыя з тэрмінаў, кампаненты якіх успрымаюцца як цэласныя паводле зместу, ці ідыяматычныя адзінкі, разглядаюцца часам як фразеалагізмы: *ластаўчын хвост, глухое зазямленне, вавёрчына клетка* – тэрміналагічныя словазлучэнні, якія ўжываюцца ў электратэхніцы; *чорная скрынка* – найменне ў сістэме моўных сродкаў інфарматыкі і вылічальнай тэхнікі; *драконава кроў* – тэрмін-словазлучэнне, вядомае ў лака-фарбавальнай вытворчасці, *Вялікая Мядзведзіца, Валасы Веранікі, Вялікі Пёс, Залатая Рыба, Конская Галава* (туманнасць), *Гончыя Псы* (сузор'е) – тэрміналагічныя адзінкі з галіны астранамічных абазначэнняў.

Паводле структуры тэрміналагічныя словазлучэнні падзяляюцца на *простыя* (складаюцца з двух самастойных слоў) і *складаныя* (уключаюць тры і больш самастойныя словы): *энергетычны ўзровень, цеплавы шум, чысты тон, ціск кантактаў, клас ізаляцыі,*

напрацоўка на адмову, лазар на фарбавальніку, кальцо з дзяленнем і закон вялікіх лікаў, праекцыя вектара на восі каардынат, пранікальнасць электроннай лямпы, ацэнка найбольшай праўдападобнасці, крывая пастаяннай шырыні, канцавая запраўка правадоў на ізалятары, вярчэнне рэха-сігналаў цыклоннае.

Паводле прыналежнасці галоўнага слова да пэўнай часціны мовы словазлучэнні падзяляюцца на **іменныя** і **дзеяслоўныя**: *аператыўная гатоўнасць, канцавы ўзмацняльнік, апырэдэжванне на фазе, адключэнне кароткага замыкання і ставіць знак роўнасці, прыводзіць да агульнага назоўніка, узводзіць у квадрат.* Але пераважная большасць словазлучэнняў сярод тэрміналагічных сістэм – гэта іменныя словазлучэнні.

Вельмі істотную групу тэрмінаў-словазлучэнняў складаюць канструкцыі назоўнік у спалучэнні з назоўнікам (назоўнікамі): *адставанне на фазе, параметр пераключэння, панель кіравання, паз статора, запаўненне абмоткі, затуханне сігналу, засцярога ад асіметрыі фаз, напружанне на шынах, засцярога з дзеяннем на адключэнне, напружанне паміж фазай і нейтраллю – у электратэхнічнай галіне; вярчэнне рухавіка, паз стрыжня, злучэнне абмотак, лямпа напальвання, дыфракцыя святла на ўльтрагуку, змяненне частаты вярчэння рухавіка, пуск абмоткі статора рухавіка, сячэнне правадніка клеткі, ланцуг узбуджэння рухавіка, частата вярчэння ротара – у галіне прыборабудавання; дзеянне пружыны, грэбень хвалі, дэфармацыя кручэння, запальванне разраду, лінія затрымкі, плячо сілы, шчыльнасць магутнасці, ціск насычэння, закон адбіцця святла, узмацненне магутнасці сігналу, закон руху цэнтра мас, дыфракцыя святла на ультрагуку – у фізічнай галіне.*

У якасці кампанента тэрмінаў-словазлучэнняў могуць выступаць уласныя назоўнікі, адно слова, а часам некалькі: *градус Фарэнгейта, група Лорэнца, дужка Якобі, закон Фарадэя, закон Паскаля, спіраль Архімеда, закон Кулона, кандэнсацыя Бозе – Эйнштэйна, выпраменьванне Чаранкова – Вавілава, закон Джоўля – Ленца, тэарэма Флаке – Ляпунова, закон Стэфана – Больцмана і інш.*

Сярод словазлучэнняў-тэрмінаў з боку іх утварэння вылучаюцца найбольш прадуктыўныя тыпы. Вельмі пашыранымі з'яўляюцца спалучэнні, утвораныя шляхам далучэння назоўніка да прыметніка:

аптычнае валакно, квантавая прырода, нелінейная оптыка, падвойнае праменепраламленне, квантавыя эфекты, святлосігнальная сувязь, святлавая жэла, механічнае пашкодэжванне, шклянныя дубцы – у аптычным прыборабудаванні; *канвеер узважвальны, тармазная калодка, аўтамабільнае кола, здвоены карбюратар, задні ход, механічны знос, аўтавагальнае звяно, дынамічнае запазненне, устаўны зуб* – у машынабудаванні. У складзе падобных паняццёвых канструкцый прыметнік страчвае сваю галоўную адметнасць – абазначаць якасць, інакш кажучы, ён наміналізуецца, не мае асобнага лексічнага значэння і выконвае пераважна інфармацыйную ці класіфікацыйную функцыю. Так, тэрмін *атерацыйная сістэма* мае значэнне 'комплект праграм, якія дазваляюць кіраваць рэсурсамі (аператыўнай памяццю, жорсткім дыскам, працэсарам); *кампрэсарныя машыны* выступаюць са значэннем 'гідраўлічныя машыны, якія выкарыстоўваюць для сціскання і перамяшчэння газаў'; *вакуумная лампа* 'лямпа напальвання з выпампаваным з яе паветрам'. Па прычыне страты прыметнікам сваёй азначальнай прыкметы і выкананні інфармацыйна-класіфікацыйнай ролі таксама страчваюцца і такія яго граматычныя паказчыкі, як здольнасць утвараць ступені параўнання ці формы суб'ектыўнай ацэнкі, але пры гэтым захоўваецца характар сінтаксічнай сувязі з галоўным словам.

Адметнасцю сучаснай навуковай тэрміналогіі беларускай мовы з'яўляюцца полікампанентныя тэрміны. Незалежна ад колькасці слоў у іх складзе яны выступаюць як цэласныя лексічныя адзінкі. Таму такія канструкцыі незаўжды можна замяніць асобным словам, напрыклад: *свабодная састаўляльная пераходнага току, звышпераходная часу на папярочнай восі, провад высокага супраціўлення, магнітны ўзмацняльнік з самаўзбуджэннем* – у *электратэхніцы*; *цэгла белая сілікатная, цэгла для муравання скляпення, мацаванне са стоек пад распілоўку, запаўняльнік са штучна падабраным зерневым саставам* – у будаўніцтве і г.д.

Састаўныя полікампанентныя тэрміны могуць спрашчацца. У выніку спрашчэння іх замяняюць складаныя словы, словы-абрэвіятуры: *гідраэлектрычная станцыя* – ГЭС, *вялікая інтэгральная схема* – ВІС, *вольт-ампер рэактыўны* – ВАР, *электронна-вылічальная машына* – ЭВМ, *аператыўнае запамінальнае прыстасаванне* – АЗП, *біялагічны эквівалент*

рэнтгена – бэр, дзяржаўны стандарт – ДАСТ, навуковая арганізацыя працы – НАП, капітальныя ўкладанні – капукладанні, электрычная праводнасць – электраправоднасць, аўтаматычная інфармацыйнасць – аўтаінфармацыйнасць, фатаграфічны эфект – фотаэфект, аўтаматычная зборка – аўтазборка, каленчаты вал – каленвал і да т.п.

Тэрміналагічная лексіка, якая ўваходзіць у склад розных тэрмінасістэм беларускай мовы неаднолькавая паводле свайго паходжання. У асобных тэрмінасістэмах, сфарміраваных на аснове традыцыйных сфер гаспадарання і спецыяльных вытворчых заняткаў, напрыклад, у сельскагаспадарчай вытворчасці, медыцыне, сярод найменняў батанічнай і заалагічнай наменклатуры і інш., значную частку тэрмінаадзінак складаюць **уласнабеларускія** (агульнаўсходнеславянскія) найменні. Яны сталі тэрмінамі дзякуючы тэрміналогізацыі агульнаўжывальных слоў: *бабка*: *бабка дапаможная*, *бабка для ўстаноўкі загатоўкі*; *кола*: *кола зубчатая каронная*, *кола вадзяное верхненаліўное*; *дуга*: *дуга круга*, *дуга засцерагальная*, *дуга павортнага механізма*; *трубка*: *трубка вектарная*; *памылка*: *памылка акруглення*; *крыло*: *крыло веласіпеда*, *крыло будынка*; *заплечыкі*: *заплечыкі вала* і інш. Істотная частка тэрмінаў – гэта пераважна вытворныя адзінкі, ці дэрываты, словы, якія ўтварыліся на аснове ўласнамоўнага матэрыялу або ў выніку камбінавання словаўтваральных элементаў чужых моў з уласнабеларускімі афіксамі: *складаць – складанне (мностваў)*, *звязаць – звязка (прамых)*, *пучок – прадпучок (мностваў)*, *вагальны – вагальнасць (сістэмы)*, *акустыка – акустычны*, *сіметрыя – сіметрычны*, *кантакт – кантактны – кантактнасць*, *сфера – паўсфера*, *паўсферычны*, *сістэмнасць – бессістэмнасць*, *рэгістрацыя – перарэгістрацыя*, *аналіз – аналізаваць*, *кокс – каксаваць*, *код – кадзіраваць*. Асабліва шмат сярод тэрміналагічных утварэнняў такіх, якія ўзніклі на ўласным моўным матэрыяле: *змазка*, *развязка*, *бародка ключа*, *вышыня гука*, *папера-аснова*, *год светлавы*, *рухавік цеплавы*, *каляя чыгуначная*, *віхар кальцавы*, *стужка ліпкая*, *кіпенне вадкасці пры паніжаным ціску*, *бой цагляны*.

Другая досыць важкая частка слоў-тэрмінаў беларускай мовы – **запазычанні**. Яны сталі набыткам нашай мовы ў розны час і з розных моў: *крэкінг* (англ. *cracking*) 'перапрацоўка нафты і цяжкіх

нафтапрадуктаў у спецыяльных устаноўках для атрымання больш каштоўных прадуктаў (галоўным чынам бензіну); *ксіпаліт* (ад грэч. *xylon* – дрэва і *lithos* – камень) 'штучны будаўнічы матэрыял з сумесі драўляных апілак, азбесту і інш. (прымяняецца для высцілення падлогі, вырабу перагародак і пад.); маёліка (ад іт. *maiolica*) 'абпаленая каляровая гліна, пакрытая непразрыстай палівай з малюнкам'; *цыліндр* (ад грэч. *kylindros*) 1. 'геаметрычнае цела, якое ўтвараецца вярчэннем прамавугольніка вакол аднаго з яго бакоў'; 2. У тэхніцы – 'дэталі або канструкцыя падобнай формы'; *фатон* (ад грэч. *phōs, phōtos* – святло) 'часціца святла'; *штамп* (ням. *Stampe* ад іт. *stampa*) 'спецыяльная форма для вытворчасці розных прадметаў шляхам штампоўкі'. Працэс з'яўлення запазычаных слоў адбываўся і адбываецца зараз у беларускай мове як непасрэдна з моў-крыніц, так і праз пасрэдніцтва іншых моў. Асноўнымі шляхамі запазычвання з'яўляюцца *пісьмовы* (праз сродкі масавай інфармацыі і афіцыйныя кантакты, Інтэрнэт, перакладную літаратуру) і *вусны* (праз непасрэдныя моўныя зносіны). Самыя старыя іншамоўныя запазычанні беларускай мовы – гэта разнастайныя найменні з грэчаскай, лацінскай, нямецкай, татарскай, італьянскай і французскай моў. Сённяшнія іншамоўныя словы трапляюць у нацыянальны слоўнік пераважна з англійскай мовы.

Як правіла, усе іншамоўныя словы, у тым ліку і тэрміны, адаптаваліся ў беларускай мове згодна яе фанетыка-марфалагічных асаблівасцей. Разам з тым запазычаныя найменні маюць шэраг прыкмет, галоўным чынам фармальных, радзей структурных, якія дазваляюць вызначыць статус такіх лексем як іншамоўных. Сярод іх найбольш яскравымі з'яўляюцца наступныя:

сярод грэцызмаў і лацінізмаў пераважна:

- пачатковыя гукі **а, э:** абсалютны, аб'ект, акустыка, эліптычны, электрод, экспартаваць, экспанент, эквівалент, экалогія;
- наяўнасць зычнага **ф:** фонд, фільтр, фізічны, фаза, функцыя, фокус, сфера, граф, тэлефон, геаграфія, перыферыя, дэфармацыя;

- спалучэнні зычных **кс, ск, кт, пс, мв, мп** у сярэдзіне слова: аксіёма, электрыфікацыя, экспазіцыя, рэфлекс, пункт, прадукт, канспект, праект, калапс, эліпс, сімвал, сімптом;
- спалучэнні **ге, ке, хе**: гексамер, геаметрыя, генерацыя, кераміка, кермезіт, гравітахеаметрыя;
- наяўнасць кампанентаў **-ад-, -ід-, -ік- (-ык-), -ізм-, -іск-, -ос (-ас-)**: піраміда, эпік, графіка, механіка, методэдка, матэматыка, абеліск, эгацэнтрызм, эпас;
- наяўнасць кампанентаў **-ум, -ус, -тар, -ент (-энт), -ур-, -цы(я), -ат**: вакуум, аэробус, радыус, сінус, тонус, радыатар, трансфарматар, квадратура, клавіятура, вентыляцыя, радыяцыя, камутацыя, экспанат;
- прыстаўкі **а-, ан-(ана-), бі-, архі-, анты-, гіпер-, дэ-, дэз-, і-, контр-, рэ-, пан-, суб-, супер-, транс-, ультра-** і інш.: алагізм, асіметрыя, ахраматызм, архівольт, антывібрацыя, антысіметрыя, антыкатод, бімодуль, біметал, гіпергук, дэсорбцыя, дэстабілізацыя, дэзінфармацыя, ірэгуляцыя, контрдыск, рэтрасляцыя, суб'ядро, суперцэмент, трансмісія, ультраструктура;
- пачатковыя часткі слоў: **аэра-, бія- (біё-), гекта-, гідра-, дыя-, інфра-, квазі-, макра-, мега-, мета-, мікра-, храна-, электра-, энерга-** і інш.: аэрадынаміка, аэрамабіль, біятэхніка, біядынаміка, гектаметр, гідраапарат, гідрадамкрат, дыяграма, дыятэрмометр, дыяфанометр, інфрагук, інфраструктура, квазіімпульс, макрапрацэс, мегавольт, мегацыкл, метастабільнасць, метафаза, мікраампер, мікрасістэма, хранометр, электрасхема, энергааналізатар;

сярод германізмаў:

- спалучэнні зычных **шп, шт** у пачатку або ў сярэдзіне слова: шпакляваць, шпулька, шпонка, варштат, штамп, штатыў, штаба, штыфт, штыр;
- спалучэнне зычных **хт** пераважна ў сярэдзіне слова: вахта, шахта, фрахт;

сярод запазычанняў з французскай мовы:

- канцавыя спалучэнні **анс, ёр, ер, ор, аж, яж**: баланс, сеанс, аванс, бар'ер, інтэр'ер, кар'ер, дублёр, фунікулёр, стажор, вітраж, дубляж, метраж, тыраж;
- спалучэнні **бю, вю, мю, шю, фю**: бюрэтка, бюджэт, бюро, бюкса, гравюра, мюон, капюшон, купюра, фюзеляж;
- спалучэнні **лье, нье, цье, сье**: рэльеф, віньетка, віньён, манпансье, дасье, канферансье, ранцье;
- спалучэнні **уа, уэ**: дуэль, гуаш, ампула;
- канцавыя націскныя галосныя: кашэ, клішэ, турнэ, дэпо, кіно, пано, рэле, фае, філе;

сярод запазычанняў з англійскай мовы:

- пачатковае спалучэнне **дж**: джоўль, джойсцік, джып, джут;
- канцавыя спалучэнні **інг/ынг, ер/эр/ар, эл(ь)/ел(ь)/ал(ь)**: блюмінг, дэмпінг, крэкінг, маркетынг, тумблер, бульдозер, буфер, прапелер, пульсар, статар, транзістар, ваўчар, грэйдэр, катэр, тэндэр, матэль, бройлер, тунель, вакзал;
- канцавая частка складанага слова **-мен**: рэкардсмен, спартсмен, джазмен.

Адметная частка слоў сярод запазычанняў – экзатызмы і варварызмы. Экзатызмы – гэта словы, што называюць прадметы, з'явы, паняцці, характэрныя для жыцця і побыту іншых народаў і не ўласцівыя для нашай рэчаіснасці (*вермахт, пфеніг, фрау* – звязаны з жыццём Германіі; *шылінг, лорд, сэр* – з жыццём Англіі). Варварызмы ў адрозненне ад экзатызмаў не да канца засвоены беларускай мовай, знаходзяцца па-за межамі літаратурнай нормы, ужываюцца ў вусным маўленні асобных сацыяльных груп, таму не адлюстроўваюцца ў слоўніках: *пардон, чао, о'кей*.

Сярод запазычанняў вылучаецца таксама група іншамоўных украпванняў. Гэта словы ці выразы з якой-небудзь мовы, ужытыя двух- ці шматмоўнай асобай у нязменным або транслітараваным выглядзе. Сярод украпванняў ёсць устойлівыя інтэрнацыянальныя элементы з класічных моў, як: *дэ-факта* 'фактычна': лац. *de facto*, *дэ-юрэ* 'юрыдычна, на падставе закона': лац. *de jure*, *апрыёры* 'не абавіраючыся на вывучэнне фактаў, незалежна ад вопыту': лац. *a priori*, *анастэрыёры* 'на падставе вопыту, наяўных даных': лац. *a posteriori* і інш.

Досьць вялікая колькасць сярод слоў-тэрмінаў сучаснай беларускай мовы – *інтэрнацыяналізмы*. Да інтэрнацыяналізмаў адносяцца словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні. Такія тэрміналагічныя адзінкі адзначаюцца не менш чым у трох няроднасных мовах. Вызначаюцца інтэрнацыяналізмы наяўнасцю вялікага пласта міжнародных элементаў: **авія-, агра-, аква-, археа-, аўта-, бія-, вела-, гідра-, касма-, мота-, полі- (палі-), сейсма-, стэрэа-, тэле-, тэрма-, турба-, фота-, электра-, энерга-** і шматлікіх іншых: *авіялінія, аўтамадэль, акваметрыя, аграфізіка, археаграфія, біякарозія, велатрэк, гідрагенератар, касмахімія, мотаінструмент, поліцыліндр, сейсмастанцыя, стэрэаэфект, тэлеэкран, тэрмаізаляцыя, турбагенератар, фотаметр, электратэхніка, энергабаланс* і інш.

З'яўленне новых запазычаных слоў у мове абумоўліваецца пераважна адсутнасцю адпаведнага лексічнага наймення і немагчымасцю зрабіць дакладны пераклад лексемы. Сёння выкарыстанне запазычанняў у беларускай мове з'яўляецца досыць інтэнсіўным у параўнанні з пачатковым этапам станаўлення беларускай літаратурнай мовы. Да таго ж мае месца тэндэнцыя да іх павелічэння. Паказальным з гэтага боку з'яўляецца аналіз моўных сродкаў навуковага стылю. Падчас яго вывучэння было заўважана, што "ў тэкстах 40-х і 70-х гадоў сярод тэрмінаў і кніжных слоў у генетычных адносінах нязначная перавага ва ўжыванні была на баку спрадвечна- і ўласнабеларускіх лексем (1,3 : 1), а ў 90-х гадах ужо часцей ужываліся запазычання (1,25 : 1). Сярод запазычанняў даволі значная колькасць слоў — інтэрнацыяналізмы: 40-я гады – 55%, 70-я – 57%, 90-я – 65%". Такое інтэнсіўнае ўжыванне кніжных слоў міжнароднага тэрміналагічнага фонду, рост у іх складзе інтэрнацыяналізмаў сведчыць, з аднаго боку, аб набліжэнні навуковага стылю беларускай літаратурнай мовы да міжнародных стандартаў. З другога – гэта паказчык яго адасаблення, адчужэння ад агульнаўжывальных сродкаў моўнага выражэння.

§ 4. СПОСАБЫ ЎТВАРЭННЯ ТЭРМІНАЎ

Тэрміналагічныя адзінкі беларускай мовы па спосабах утварэння (тыпах, мадэлях) нічым не адрозніваюцца ад утварэння агульнавядомых слоў. Пашыранымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з'яўляюцца: *лексіка-семантычны, сінтаксічны, марфалагічны* (суфіксальны, прэфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны), *аснова- і словаскладанне, складана-суфіксальны, абрэвіяцыя*. Сярод пералічаных высокай прадуктыўнасцю вылучаецца *лексіка-семантычны*, а таксама *сінтаксічны спосабы*. Гэта цалкам вытлумачальна: лексіка-семантычнае тэрмінаўтварэнне грунтуецца на тэрміналагізацыі агульналітаратурных слоў, інакш кажучы, абумоўлена набыццём лексемай новага статуса тэрміналагічнай адзінкі, напрыклад: *мноства* як агульнавядомае слова мае значэнне 'вельмі вялікая колькасць каго-, чаго-небудзь' і ў матэматыцы гэта – 'сукупнасць элементаў, якія вылучаны ў асобную групу па якой-небудзь агульнай прыкмеце': *тэорыя мностваў*. Сучаснае агульналітаратурнае слова *колер* мае агульнаўжывальнае значэнне 'светлаваты тон чаго-небудзь; афарбоўка'; у фізіцы гэта – 'уласцівасць цел ці з'яў выклікаць пэўнае зрокавае адчуванне ў адпаведнасці са спектральным саставам і інтэнсіўнасцю святла, якое яны адбіваюць ці выпрамяняюць'. Акрамя гэтага, у больш вузкіх значэннях слова *колер* тэрміналагізавалася ў жывапісе, дзе абазначае 'адценне фарбы, густата, ступень яркасці яе' і як спецыяльнае паняцце ў фарбавальнай вытворчасці гэта – 'падрыхтаваны для афарбоўкі чаго-небудзь састаў фарбы'.

Спецыфіка *сінтаксічнага* спосабу тэрмінаўтварэння выяўляецца ва ўтварэнні тэрмінаў шляхам спалучэння слоў. Асаблівай словаўтваральнай частотнасцю характарызуецца мадэль *прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік*. Пры гэтым досыць шырока ў якасці тэрмінаў ужываюцца не толькі двухсастаўныя ўтварэнні, але і полікампанентныя, напрыклад: *шаблонная абмотка, крокавае напружанне, мацавальныя дэталі, чатырохполюсная сістэма, стужка канвеерная бясконца, машына газарэзальная шматпольмная, дыяганаль моста, датчык перамяшчэння, знаходжанне абрыву ланцуга, машына для напаўнення і закаркоўвання, дыяметр светлавой плямы, электрапрывод пастаяннага току*.

У межах марфемнага словаўтварэння найбольш пашыраным спосабам папаўнення тэрміналагічнай лексікі з'яўляецца суфіксальнае ўтварэнне, значна радзей выкарыстоўваецца прыставачнае. Цікавае сярод тэрміналагічных адзінак, утвораных суфіксальным спосабам, уяўляюць у першую чаргу тыя, якія ўтвараюцца з дапамогай розных суфіксаў ад асноў ужо наяўных тэрмінаў: *вымяральны – вымяральнасць, даследаваны – даследаванасць, напружаны – напружанасць, абязводжаны – абязводжанасць, расчэпляць – расчэпленне, расчэпляльны – расчэпляльнасць, пранікаць – пранікненне, пранікальны – пранікальнасць, насычаць – насычэнне, насычаны – насычанасць* і інш.

У параўнанні з суфіксацыяй прыставачнае, а таксама прыставачна-суфіксальнае ўтварэнне тэрмінаадзінак распаўсюджана ў сучаснай беларускай мове значна менш: *падгрупа, паўсфера, падмодуль, надполе, надкрытычнасць, надцела, шматлінейны, звышгенератар, пратаплазма, паўшар'е, надкрылле, надпятнік, распыліць, абястлушчыць*.

Аснова- і *словаскладанне*, а таксама *складанасуфіксальны* спосаб адносяцца да ліку вельмі прадуктыўных спосабаў назапашвання тэрмінаў у беларускай мове. Утварэнне такіх найменняў адбываецца ці за кошт спалучэння ўласнамоўных сродкаў, ці іх камбінавання з запазычанымі: *косасвятло, шматколернасць, умоўна-выніковы, здрабляльнік-пагрузчык, лесапагрузчык-усюдыход, радыёлакацыя, магнітаўпарадкаванасць, лесабіржа, другасна-квантавае поле, фільт-прэсавая, відарысаўтварэнне, лінзавымальнік, водаачыстка, наветрастойкасць* і да т.п.

Досыць часта скарыстоўваецца *спосаб складання ўсечаных асноў* або толькі адной з яе частак, у выніку чаго ўтвараюцца складана-скарочаныя словы, тыпу: *земснарад, аўтападача, касмабачанне, біячып, энергабаланс, тэрмаізаляцыя*; а таксама *абрэвіяцыя*, у тым ліку з паўназначнымі словамі ў складзе абрэвіятур: *ІР* – імпульснае рэле, *КВМ* – кантрольна-вылічальная машына, *АЗП* – аператыўнае запамінальнае прыстасаванне, ураўненне *МРС* – ураўненне магнітарухальных сіл, прыстасаванне *АУР* – прыстасаванне аўтаматычнага ўводу рэзерву, сутачны *ККДз* – сутачны каэфіцыент карыснага дзеяння, крыло *ЛП* махальнае – крыло лятальнага апарата махальнае, *фотаЭРС* – фотаэлектрарухальная сіла. Гэтыя тэрміны, як найменні назваў разнастайных аб'ектаў, працэсаў, па-

няцяў, маюць абмежаваную сферу распаўсюджання, але сам тып тэрмінаўтварэння падобных лінгвістычных адзінак застаецца досыць актыўным у беларускай мове.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Сярод прыведзеных тэрмінаў вызначце запазычаныя і ўстанавіце іх мову-крыніцу, карыстаючыся “Слоўнікам інашмоўных слоў” А.М. Булыкі (У 2-х т. Мн., 1999).

Выдаткі, ордэр, маёмасць, спадчына, маркетынг, этнагенез, інтэграл, іпатэка, ваўчар, завяшчанне, ізамеры, холдынг, антаблемент, канстанта, сетка, гарэльеф, скос, дымаўтваральнік, флюс, вугляводы, вільгацеўстойлівасць, варыятар.

2. Карыстаючыся “Слоўнікам інашмоўных слоў” А.М. Булыкі (У 2-х т. Мн., 1999), вызначце крыніцу паходжання тэрмінаэлементаў і іх этымалогію. Утварыце тэрміны з выкарыстаннем гэтых тэрмінаэлементаў.

Авія-, бія-, геа-, гідра-, гіпер-, інтэр-, макра-, мікра-, пан-, пара-, тэле-, ультра-.

Узор: авія- (ад лац. *avis* – птушка) – першая састаўная частка складаных слоў, якая адпавядае паняццю ‘авіяцыйны’.

3. Вызначце новыя значэнні тэрмінаў, якія яны набылі ў працэсе дэтэрміналагізацыі і пранікнення ў агульналітаратурны ўжытак.

Аргумент, каталізатар, кантакт, контур, алергія, напружанне, стыль, цэнтр цяжару, патэнцыял, пункт кіпення, пункт замярзання, атмасфера, фаза, сімптом, апагей, агонія.

Узор выканання: аргумент – доказ, довад; каталізатар – стымулятар чаго-небудзь; кантакт – сувязь, узаемадзянне.

4. Сярод прыведзеных тэрмінаў вызначце агульнаўжывальныя.

Гіпотэза, мадэль, катэт, аналіз, сінтэз, сінтаксіс, тэарэма, дослед, інтэрпаляцыя, працэс, пошук, гіпатэнуза, тангенс, сістэма, гіпербала, тэорыя, эксперымент.

5. Вызначце аманімічныя тэрміны і дайце ім азначэнне. Назавіце галіны навукі, дзе яны выкарыстоўваюцца.

Гіпатэнуза, асіміляцыя, інтэрферэнцыя, рэакцыя, інкубацыя, блакада, катэт, марфема, кластэр.

Узор выканання: інтэрферэнцыя – 1) фіз. узаемнае ўзмацненне або аслабленне хваляў (светлавых, гукавых, электрычных) пры іх накладванні адна на другую; 2) мед. з'ява пры заражэнні арганізма рознымі вірусамі, калі пад уздзеяннем адных з іх клеткі арганізма выпрацоўваюць інтэрферон, што падаўляе развіццё іншых вірусаў; 3) лінгв. узаемапрацікненне моўных элементаў у выніку кантактавання моў.

6. Да наступных іншамоўных тэрмінаў падбярыце беларускія адпаведнікі.

Акумуляцыя, бартэр, дэфіс, імпарт, імпульс, інфінітыў, календула, кандэнсатар, лінгвістыка, матор, полісемія, суфлёр, фіксатар, экспарт.

7. Утварыце антанімічныя пары тэрмінаў.

Асіміляцыя, гетэрагенізацыя, катод, дынамічны, закончанае трыванне, пераменны ток, інтэграцыя, гіперфункцыя, адкрыты пералом, вадкае паліва, інтэнсіўны, экспліцытны, экспарцёр, рэгрэсіўны, інсталіцыя.

Узор: экспліцытны – імпліцытны, пераменны ток – пастаянны ток.

8. Расшыфруйце абрэвіатуры.

АМС, ВПТ, ВРА, ДПЭС, ДЭУ, ЛЭП, МН, НАТП, ПРР, УВЧ, ЭВМ.

9. Вызначце тэрмінасістэму і значэнне тэрмінаў, якія ўтварыліся на аснове агульналітаратурнай лексікі ў выніку асацыятыўнага пераносу.

Нос, рукаў, падол, пучок, калена, сабачка, бычок, складкі, прадукт, поле, шапка, пята, галоўка, стакан, палец, свечка.

Узор для выканання: нос – мыс (геаграфія).

10. Перакладзіце на беларускую мову тэрміны. Якія асаблівасці напісання і вымаўлення слоў сведчаць пра іх іншамоўнае паходжанне?

Артериальный, биссектриса, верлибр, геополитика, депозит, дилер, маркетинг, рефрен, сольфеджио, окказионализм, фюзеляж, коэффицент, орган, индексирование, параллель, дефект, диапазон, теодолит.

11. Да прыведзеных дэфініцый падбярыце тэрміны.

1. Непрымірымыя супярэчнасці. 2. Доўгатэрміновая няхватка тавараў або перавышэнне расходаў перад даходамі. 3. Ломаная лінія. 4. Увоз у краіну замежных тавараў. 5. Усе словы, якія ўваходзяць у склад якой-небудзь мовы. 6. Барацьба паміж вытворцамі за больш выгадныя ўмовы вырабу і збыту тавараў. 7. Адносная велічыня, якая паказвае суадносіны ўзроўню якой-небудзь з'явы ў часе або прасторы. 8. Драўляная ці мураваная дэкарацыйная пабудова каркаснай (слупавой) канструкцыі, для адпачынку, аховы ад сонца і ападкаў.

12. З прыведзенымі словамі складзіце свабодныя і тэрміналагічныя словазлучэнні.

Аналіз, хваля, база, бар'ер, блок, віхар, вынік, выхад, дрэва, дэталі, дыск, даклад, дроб, дуга, закон, зарад, крыніца, клетка, клас, каманда, комплекс, корань, каса, край, крыло, ліст, мадэль, нумар, вось, пара, размеркаванне, цела, фокус, форма, характар, ланцуг, крок, шум.

Узор выканання: *матэматычны аналіз – аналіз здарэння, электрамагнітная хваля – марская хваля.*

13. Вызначце ў тэкстах іншамоўныя тэрміны і іх мову-крыніцу.

1. Кінематыкай называецца раздзел механікі, у якім вывучаецца рух цел без уліку ўзаемадзеяння паміж імі, г.зн. без высвятлення прычын, што выклікаюць і змяняюць стан руху.

Механічным рухам называецца змяненне становішча цел ці частак аднаго і таго ж цела ў прасторы адна адносна другой. Становішча даследуемага цела можа быць вызначана толькі ў адносінах да якога-небудзь іншага цела.

Цела, якое служыць для вызначэння становішча іншых цел, называецца целаю адліку. Каб апісаць рух, з гэтым целаю звязваюць некаторую сістэму каардынат для адліку становішча ў прасторы, а таксама гадзіннік для адліку часу. Сукупнасць цела адліку, звязаных з ім каардынат і гадзінніка, утварае сістэму адліку.

2. Закон сусветнага прыцягнення дазваляе падлічыць сілу гравітацыйнага прыцягнення паміж целаю, але ён не дае адказу на пытанне, як адбываецца гравітацыйнае ўзаемадзеянне. Даказана, што гэтае ўзаемадзеянне адбываецца пры дапамозе гравітацыйнага поля – асобай формы існавання матэрыі. Згодна з вывадамі класічнай фізікі, гравітацыйнае ўзаемадзеянне перадаецца імгненна, без удзелу прамежкавага асяроддзя на любыя адлегласці. Таму класічная тэорыя гравітацыі ўяўляе сабой тэорыю дзеяння на адлегласці (далёкадзеяння).

Згодна з агульнай тэорыяй рэлятывнасці Эйнштэйна, сусветнае прыцягненне абумоўлена існаваннем гравітацыйных палёў, дзеянне якіх распаўсюджваецца з канечнай скорасцю (скорасцю святла ў вакууме). З гравітацыйнымі палямі звязаны геаметрычныя ўласцівасці прасторы і часу. Прырода гравітацыі – адна з самых складаных праблем фізікі. Важнейшай уласцівасцю гравітацыйнага поля з’яўляецца яго універсальнасць. Гэтае поле маюць усе без выключэння целы і часцінкі незалежна ад асяроддзя, у якім яны знаходзяцца.

3. Маланка – гіганцкі электрычны разрад у атмасферы, які звычайна праяўляецца яркай успышкай святла, што суправаджаецца гromaм. Найбольш часта ўзнікаюць у кучава-дажджавых воблаках; пры гэтым маланкі могуць праходзіць у саміх воблаках ці біць у зямлю (наземныя маланкі). Найбольш тыповая лінейная маланка – шматразовы іскрывы разрад з разгалінаваннямі, даўжыня ў сярэднім 1-10 км., дыяметр некалькі см, агульная працягласць парадку дзесятых доляў секунды. Звычайна маланка утрымлівае некалькі паўторных разрадаў, але іх лік можа даходзіць да некалькіх дзесяткаў; працягласць шматкратнай маланкі іншы раз перавышае 1 с. Такія маланкі, названыя зацяжнымі, часта выклікаюць пажары. Тэмпература канала пры галоўным разрадзе можа перавышаць 25000 С. Асобы характар маюць плоская і шаравая маланкі. Як лінейная, так і шаравая маланкі могуць суправаджацца моцнымі разбурэннямі, быць прычынай гібелі людзей.

§5. 3 ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ І РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Спецыфіку складвання і функцыянавання беларускай тэрміналогіі на працягу ўсёй яе гісторыі вызначае перарывістасць у развіцці. Падобная асаблівасць абумоўлена гісторыяй функцыянавання самой беларускай літаратурнай мовы. Як вядома, на тэрыторыі нашай краіны часта выкарыстоўваліся мовы іншых дзяржаў. Напачатку польская (статус дзяржаўнай яна набыла на беларускіх землях у 1696 г.), а ў наступным руская (мовай афіцыйных стасункаў яна стала паводле загада цара Мікалая I у 1840 г.) мовы. Па гэтай прычыне па сёння шматлікія галіны спецыяльнай дзейнасці людзей не здолелі выпрацаваць такія комплексы лінгвістычных сродкаў, якія б цалкам і бесперапынна забяспечвалі іх патрэбы адпаведна сферы і характару прафесійна-вытворчых заняткаў.

Першаасновай фарміравання тэрміналагічнай лексікі беларускай мовы сталі разнастайныя тэматычныя групы найменняў, пашыраныя ў народным гутарковым маўленні. Гэта былі найперш лексічныя адзінкі, што ўжываліся для абазначэння розных прадметаў побыту, з'яў прыроды, прылад працы разнастайных вытворчых заняткаў і ўяўленняў людзей. Такія найменні пазней сталі асновай тэрміналагічных моўных адасабленняў у старабеларускай літаратурнай мове. Але непасрэднаму складванню і развіццю тэрмінасістэм старабеларускай мовы спрыяла развіццё пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічная праца пры стварэнні спецыяльных дакументаў ці пры перакладзе замежнай літаратуры.

На працягу XIV–XVI стст., калі беларуская мова мела статус дамінантнай і дзяржаўнай у ВКЛ, найбольш распрацаванавымі галінамі тагачасных тэрмінасістэм былі грамадска-палітычная, юрыдычныя, гандлёвая, сельскагаспадарчая, ваенна-прамысловая, філалагічная, кананічная. Аднак, спецыяльных слоўнікаў, якія б увасаблялі тэрміналагічныя набыткі той пары, не было. Спробай тлумачэння значэння асобных незразумелых слоў, у тым ліку і пэўных тэрмінаадзінак, з'яўляліся глосы (ад грэч. *glōssa* 'ўстарэлае, малаўжывальнае слова' – заўвага перапісчыка на полі рукапісу або непасрэдна ў тэксе як сродак тлумачэння незразумелага слова або

мясціны). У наступным, са станаўленнем і развіццём лексікаграфічнай справы на ўсходнеславянскіх землях тлумачэнне незразумелых найменняў падавалася ў слоўніках. Першымі лексікаграфічнымі даведнікамі на той час з'яўляліся слоўнік Л. Зізанія "Лексіс" (1596), а таксама П. Бярынды "Лексікон" (1624). Аднак нягледзячы на дастаткова высокі навуковы лексічны і інфармацыйны ўзроўні гэтых лексічных даведнікаў, яны не давалі абагульненых звестак і ведаў па намінацыі, пашыранай у якасці тэрміналагічных абазначэнняў у пэўных сферах моўнай дзейнасці людзей, ды і прызначаліся такія выданні ў асноўным для навучальных мэт.

Пачаткам аднаўлення, станаўлення і развіцця тэрміналагічных сістэм новай беларускай літаратурнай мовы стаў канец XIX – пачатак XX стст. Гэтаму спрыяла адраджэнне кнігадрукавання, выданне газет, навуковых і навукова-папулярных брашур.

Для развіцця тэрмінасістэм нацыянальнай літаратурнай мовы знакавымі сталі XX-я гг. XX ст. Гэта быў адметны і надзвычай важны прамежак часу ў гістарычным лёсе беларусаў. Усталяванне новай беларускай дзяржаўнасці вызначалася стварэннем нацыянальнай школы розных ступеней, арганізацыяй нацыянальнага друку, нацыянальнай навукі і асветы і інш. Усё гэта вымагала аператыўнай працы па выпрацоўцы ўласнабеларускай тэрміналогіі, найперш хоць бы для патрэб школы. Выканаць запатрабаванні адукацыі па стварэнні спецыяльнай тэрміналагічнай уласнабеларускай лексікі ў пачатку 20-х гг. мінулага стагоддзя было дастаткова складана, калі браць пад увагу папярэдняе грамадска-палітычнае і культурнае жыццё на Беларусі. Справа ў тым, што на той перыяд "беларуская літаратурная мова ... не валодала многімі з тых шматлікіх і разнастайных выразных сродкаў, якія неабходны для перадачы розных па характары і змесце думак, звязаных з развіццём грамадска-палітычных адносін, навукі, тэхнікі, культуры", паколькі ўжыванне яе было абмежавана пераважна "стылямі мастацкай літаратуры, часткова публіцыстыкі".

Аднак у тагачаснай маладой рэспубліцы пачалася інтэнсіўная праца ў сферы тэрміналогіі. З у 1919 г. была створана Тэрміналагічная камісія з мінскіх настаўнікаў. Распрацаваныя ёй асноўныя тэрміналагічныя паняцці для пачатковай школы былі над-

каванні слоўніка беларускай нарматыўнай мовы наогул. Адным з аўтараў канцэпцыі ўпарадкавання новай літаратурнай мовы беларусаў і яе развіцця ў будучыні быў С.М. Некрашэвіч. Паводле задумы акадэміка С.М. Некрашэвіча, вызначальным накірункам у развіцці нацыянальнай мовы павінна было стаць "адзінства літаратурнай і народнай мовы". Больш за тое, бліскучы лексікограф нацыянальнага мовазнаўства, яго тэарэтык і практык, быў упэўнены, што гэта цалкам магчыма. Арыентацыя тагачаснай лінгвістычнай эліты выключна на ўнутрынацыянальныя, пераважна гаворкавыя сродкі слоўнага забеспячэння, мела сваё гэтлумачэнне. С.М. Некрашэвіч адзначаў, што лексіка-семантычная структура беларускай мовы ўжо перажыла дастаткова працяглы перыяд "зрушэння або спальшчэння", таму інтэнсіўнае выкарыстанне запазычанняў толькі б шкодзіла ўласнаму ўнутрымоўнаму развіццю.

Адпаведна гэтаму асноўным спосабам складання новых тэрмінаў у 20-я гг. становіцца тэрміналагізацыя агульнаўжывальных слоў. Так, у гэты час у літаратурны ўжытак былі ўведзены: *вапняк, глеба, глей, дакладнасць адносная, святло адлюстраванае, сіла цяжару, ланцуг замкнуты, паліва, лік ваганняў, адвольны множнік* і інш. Дадзеныя тэрмінаадзінкі і па сёння функцыянуюць у моўнай практыцы.

Другім спосабам назапашвання тэрміналагічных найменняў становіцца ўтварэнне новых адзінак на ўласнанацыянальнай моўнай базе. Яно выяўлялася ў камбінаванні базавых сродкаў (пераважна каранёў) з разнастайнымі прыстаўкамі і суфіксамі, у выкарыстанні аснова- і словаскладання, калькавання, семантычнага перакладу з рускай ці іншых моў: *павойныя расліны, пражытковы мінімум, даследаванне, ступень, суквецце, назоўнік, уяўны, спагнанне, дзель, паглынальнік, наступны кантроль, угода* (здзелка) і інш.

Спроба арыентацыі выключна на нацыянальныя лінгвістычныя сродкі не заўсёды была ўдалай. Частка матэрыялаў, што прапаноўвалася ў якасці адпаведнікаў інтэрнацыянальным ці рускамоўным лексемам, па прычыне сваёй ці то штучнасці, ці то няўдалага стварэння і ўпарадкавання ў адпаведныя тэматычныя групы не прыжылася ў навуцы. Так, не сталі здабыткам сучасных тэрмінасістэм беларускай мовы словы, прапанаваныя В. Ластоўскім: *абакружыца* – перыферыя, *прастанад* – перпендыкуляр, *павер* – крэдыт, *кучмак, кучмень* – конус, *шасцісцен* – куб, *канта-*

стог – піраміда, *амяркацыя* – камбінацыя, *электрыка* – электрычнасць, *жывень* – элемент, *праўны* – юрыдычны, *горгат*, *гамонка*, *дыялект* – жаргон; *вольт* – аварот, *дзевяцьдзесят* – дзевяноста, *зорніцтва* – астраномія, *паземы*, *паземны*, *падольны* – гарызантальны, *сызгаласы* – фанетычны, *яскір* – аптычн. *фокус*, *назоўніцтва* – *тэрміналогія*, *чотаванне* – вылічэнне, угнуты, *уклясны* – увагнуты.

Адпаведнікі падобнага тыпу адзначаюцца і ў выпусках "Беларускай навуковай тэрміналогіі". Пры выкарыстанні запазычанняў адносіны да іх не былі аднастайнымі, пераважным заставаўся дыферэнцыяваны падыход да розных галін навукі. Так, у фізіка-тэхнічным, матэматычным і геалагічным выпусках "Беларускай навуковай тэрміналогіі" працэнт запазычаных слоў складаў прыкладна 40–50% у параўнанні з сельскагаспадарчым, батанічным і грамадазнаўчым выпускамі (каля 15%). Падобныя падыходы былі вызначальнымі і для выпуску фізічнай тэрміналогіі, праект якога быў падрыхтаваны ў 1927–1928 г. А.Ю. Міцкевічам, выкладчыкам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (налічвае 6906 тэрмінаў), а таксама бухгалтарскай, якая адлюстроўвалася ў "Слоўніку бухгалтарскай тэрміналогіі" (1928).

Усё разам гэта сведчыла аб уважлівым падыходзе да праблем стварэння і ўкладання тэрміналагічнага лексікону нацыянальнай мовы. Акрамя таго, любыя прапановы па тэрмінаўпарадкаванні шырока абмяркоўваліся ў тагачасных перыядычных выданнях і на разнастайных навуковых нарадах, што дазваляла ў наступных перавыданнях пазбегнуць шматлікіх недакладнасцей і хібаў. Ды і самі выданні напачатку друкаваліся толькі як праекты.

Праца па стварэнні навуковай тэрміналогіі, распачатая ў Інстытуце беларускай культуры Навукова-тэрміналагічнай камісіяй, была працягнута ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР. Якраз тут была распрацавана канцэпцыя складання больш вузкіх спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў. Першы выпуск падобнага "Слоўніка тэхнічнай тэрміналогіі", складзены А. Гурло, з'явіўся ў 1932 г., у 1933 г. быў апублікаваны "Ваенны руска-беларускі слоўнік". Аднак у наступным па прычыне змены сацыяльна-палітычнай сітуацыі ў Беларусі працягнуць працу ў гэтым накірунку навукоўцы не здолелі. У некаторай меры і таму навукова-тэхнічная тэрміналогія менш распрацаваная застаецца і зараз у сучаснай беларускай мове.

У сярэдзіне 1930-х гг. у Беларусі пачалася актыўная работа па падрыхтоўцы Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, да стварэння спробных выпускаў якой былі далучаны найлепшыя пісьменнікі, ды і творчыя нацыянальныя сілы наогул. Праца над яе выданнем унесла істотны ўклад у справу ўнармавання беларускай тэрміналогіі. На працягу 1935 г. было апублікавана 15 выпускаў праектаў энцыклапедычных слоўнікаў па розных галінах навукі (іх агульны аб'ём склаў каля 500 друкаваных аркушаў).

Пасляваенны час, асабліва першае дзесяцігоддзе, характарызаваўся адсутнасцю каардынацыйнага цэнтра па праблемах упарадкавання і развіцця нацыянальнай тэрміналогіі. Ды і наогул у гэты перыяд па прычыне страчанай у час вайны картатэкі слоўніка нацыянальнай мовы перад навукоўцамі Акадэміі навук надзвычай пільна стаяла патрэба стварэння перакладных руска-беларускага і беларуска-рускага слоўнікаў, на што і была скіравана творчая праца беларускіх моваведаў. Падрыхтаваныя і выдадзеныя ў пасляваенны час "Руска-беларускі слоўнік" (1953) і "Беларуска-рускі слоўнік" (1962), а таксама ўкладзены значна пазней "Глумачальны слоўнік беларускай мовы" (1977–1984) і інш. даследаванні адыгралі значную ролю ў нармалізацыі тэрмінасістэм розных галін навукі, вытворчасці, адукацыі. Аднак з-за адсутнасці мэтанакіраванай, скаардынаванай працы ў тэрміналагічнай сферы сталі відавочнымі лінгвістычныя недапрацоўкі. Кнігі, розныя брашуры, асобныя артыкулы па разнастайных праблемах у шматлікіх сферах прафесійнай дзейнасці людзей, найперш у будаўнічай справе, у галіне механізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці і інш., сталі напаяняцца вялікай колькасцю варыянтных найменняў. Пэралельна ўжываліся *выключальнік* і *выключачель*, *выхавальнік* і *выхавацель*, *трубчасты* і *трубкавы*, *чысты даход* і *чысты спор*, *прыбытак*, уводзіліся ва ўжытак нетыповыя для беларускай літаратурнай мовы дзеепрыметнікі цяперашняга часу залежнага і незалежнага стану, як *чытаючы*, *прамастаячы*, *чытаемы*, *млекакормячы*, *рашаемы* і да т.п.

Але функцыянаванне падобных варыянтных формаў, у першую чаргу за кошт ужывання рускамоўных па паходжанні адпаведнікаў, было абумоўлена не толькі нераспрацаванасцю тэрміналогіі беларускай мовы. Падобнае выкарыстанне рускамоўных сродкаў у значнай меры вытлумачвалася агульным накірункам ўласнанацыянальнага моўнага развіцця. Ён характарызаваўся русізацыяй, тым працэсам,

што быў абраны ў Беларусі ў 1930-я гг. і меў трывалы папярэдні гістарычны грунт. Па сутнасці такім жа заставаўся ён і на працягу 1950–1980 гг. Працягвалася русізацыя беларускай мовы ў першую чаргу лексічнымі сродкамі, мела месца таксама і ўзбагачэнне яе слоўнікавага складу за кошт запазычанняў, але галоўным чынам праз пасрэдніцтва рускай мовы. Паказальным з гэтага боку з'яўляецца наступны факт, адзначаны ў публікацыі А.І. Цімашэнка. Пры супастаўленні матэрыялаў "Расійска-беларускага слоўніка" (1928) С.М. Некрашэвіча і М.Я. Байкова з "матэрыяламі РБС 80–90-х гадоў выдання адзначана 6 тыс. слоў (10%!), у семантыцы якіх з'явіліся новыя рысы, блізкія або агульныя з тымі, што ўласцівыя рускім адпаведнікам". Не менш уражвальнымі з'яўляюцца і такія звесткі. У перыяд 1950–1980-х гг. на беларускай мове фактычна не было надрукавана ніводнай кнігі па філасофіі, палітычнай эканоміі, сацыялогіі, электроніцы, інфарматыцы, матэматычных, хімічных і біялагічных навук.

Па прычыне адсутнасці сістэмы пераважна беларускамоўнага навучання, шырокай уласнанацыянальнай інфармацыйна-камунікатыўнай прасторы, пагардлівага стаўлення органаў кіравання рэспублікі да праблем роднай мовы беларусаў і іншых чыннікаў не маглі таксама вырашацца шматлікія праблемы ў сферы тэрміналогіі. Найперш не выпрацоўвалася сістэма тэрміналагічных абазначэнняў, не адбывалася папаўненне базавымі сродкамі паяцыйна-тэрміналагічнага фонду мовы, што прывяло да занябдання ўласнамоўных нацыянальных рэсурсаў.

Назапашванне намінацыйных праблем у сферы тэрміналогіі прымусіла аднавіць практыку спецыялізаванай тэрміналагічнай працы, што мела месца на этапе станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. У 1980 г. была створана Рэспубліканская тэрміналагічная камісія на чале з прэзідыумам і некалькімі секцыямі ў яе складзе: грамадазнаўчай, навукова-тэхнічнай, фізічнай і матэматычнай, хімічнай, біялагічнай, сельскагаспадарчай, геалагічнай і геаграфічнай, медыцынскай і фізіялагічнай, секцыяй па архітэктуры і будаўніцтву. Пытанні тэрміналагічнага упарадкавання, акрамя Рэспубліканскай тэрміналагічнай камісіі, стала займацца таксама Тэрміналагічная камісія Таварыства беларускай мовы (ТБМ) імя Ф. Скарыны, створаная ў 1989 г.

Стварэнне гэтых спецыяльных, дзяржаўнай і грамадскай, арганізацый па вырашэнні праблем у сферы тэрміналогіі было абумоўлена тагачаснай сацыяльнай цікавасцю да нацыянальнай мовы, што абудзілася ў першай палове 1990-х гг. у беларускім грамадстве. Якраз на гэты перыяд выпадае і запатрабаванасць беларускай мовы. Яна выявілася ў актуалізацыі лінгвістычных праблем у тэрміналагічнай сферы нацыянальнай мовы і адпаведным гэтаму разгортванні лексікаграфічнай тэрміналагічнай працы. Якраз у той перыяд была апублікавана вялікая колькасць тэрміналагічных, у тым ліку і энцыклапедычных даведнікаў. Пераважную колькасць з іх склалі перакладныя слоўнікі з розных галін спецыялізаваных ведаў у сферы навукі, вытворчасці, культуры. Так, у гэты час ў Інстытуце мовазнаўства НАНБ быў падрыхтаваны "Русско-белорусский политехнический словарь" (Т. 1. 1997; т. 2. 1998). Гэта адно з самых буйных выданняў спецыялізаваных выданняў па тэрміналогіі. Лексічны даведнік уключае каля 157 тысяч тэрмінаў з розных галін навукі і тэхнікі: авіяцыі, аўтамабільнай справы, будаўніцтва, вылічальнай тэхнікі, гідратэхнікі, машынабудавання, нафта-тэхнічнай прамысловасці, радыётэхнікі і інш. Акрамя таго, прыкладна адначасова з'явіліся і больш дробныя тэрміналагічныя выданні, таксама перакладныя даведнікі: Болсун А.І. "Руска-беларускі фізічны слоўнік" (1993); Андрыеўская З.Я., Галай І.П. Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік (1994); Воднеў У.Т., Навумовіч А.Ф. Малы матэматычны слоўнік (1994); Краеўская Н.П., Грынберг Б.В., Красней В.П. "Русско-белорусский словарь электротехнических терминов" (1993), Капко В.М., Хрусталёв Б.М. "Русско-белорусский словарь по теплотехнике и санитарной технике" (1994); Міклашэвіч А.А., Васілёнак В.Д. "Кароткі руска-беларуска-англійскі слоўнік машынабудаўнічага профілю" (1996) і мноства іншых.

Слоўнікі, выдадзеныя галоўным чынам у той перыяд, не былі аднастайныя з лінгвістычнага боку. Па асаблівасцях рэалізацыі моўных сродкаў іх умоўна можна падзяліць на два тыпы: даведнікі з арыентацыяй на ўласна-нацыянальныя лінгвістычныя сродкі і на рускамоўныя. У сувязі з чым у беларускім мовазнаўстве на пачатку 1980-х гг. у тэрмінастваральнай сферы мелі месца дзве тэндэнцыі: з аднаго боку, працягвалася традыцыя русізацыі тэрміналагічных нацыянальнай сродкаў, з другога – аддавалася перавага выключна бе-

ларускім моўным адзінкам. Тым самым у моўную практыку вярталіся прынцыпы тэрмінастварэння, абраныя і выпрацаваныя нацыянальнай моватворчай элітай пачатку 20-х гг. XX ст. Так, у "Русско-белорусском математическом словаре" (1993) пад агульнай рэдакцыяй Я.В. Радына, а таксама ў "Тэрміналагічным слоўніку па вышэйшай матэматыцы для ВНУ" (1993) Т. Сухой, Р. Еўдакімава, В. Трацякевіч, Н. Гузень выкарыстоўваюцца ўласнабеларускія словы: *астача, рэшта інтэгральная, хуткасць спадання, множник, велічыня, васьмярковы, раўнаванне, стасунак лікаў, злічэнне, даўжыня, пераўтварэнне, дачыненне роўнасці, падвышэнне ў ступень, падвышэнне ў квадрат, зусім раскладальны, выяўленне найпростае, вось авароту, граф рэберны, хуткасць збежнасці, зменная, хутказбежны, лік*. Паралельна як варыянты падаюцца таксама інтэрнацыянальныя тэрміны: *вызначнік – дэтэрмінант, аднасклад – маном, многасклад – паліном, перастаўляльнасць – камутатывнасць, тэорыя набліжанняў – тэорыя апраксімацыі* і інш. Арыентацыяй на ўласнабеларускія словастваральныя сродкі характарызуецца і выданне "Матэматычныя энцыклапедыя" (2001). Такія ж падыходы да тэрмінаадзінак увасоблены і ў "Кароткім расійска-фізіялагічным слоўніку" (1993) (у *арыгінале*: Кароткі расейска-фізіялягічны слоўнік) А. Стасевіча і С. Варыёцкага: *аллерген – іншачыньнік, алерген; абсорбцыя – паглынаны, усмоктваны, абсорбцыя; наркотический – зьяячальны, наркатычны* і многіх інш.

Актыўнае выкарыстанне тэрміналагічных адзінак уласнабеларускага і інтэрнацыянальнага тыпу, абранае ў якасці зыходнага прынцыпу ў групе тэрміналагічных слоўнікаў з арыентацыяй на словастваральныя сродкі беларускай мовы, – тыповы падыход для галін навукі, якія імкнуцца да міжнароднай стандартызацыі і уніфікацыі паняццянага апарату. Ён дазваляў уводзіць і замацоўваць у маўленчым ужытку як уласнамоўнае, так і прынятае сусветнай практыкай. Аднак падобная спроба многіх беларускіх даследчыкаў, аўтараў тэрміналагічных слоўнікаў канца мінулага стагоддзя не атрымала належнай падтрымкі з боку грамадства. Прапанаваныя тэрмінаадзінкі як уласнабеларускія не былі ўведзены ў карыстанне ні ў школьныя, ні ва ўніверсітэцкія падручнікі.

Працэс тэрмінатворчай актыўнасці з прыцягненнем уласнабеларускіх моватворчых сродкаў у нацыянальным мовазнаўстве аказаўся непрацяглым. Сёння, на пачатку новага тысячагоддзя, зноў

мае месца выразнае адштурхоўванне ад "будаўнічага" нацыянальнага лінгвістычнага матэрыялу і арыентацыя на запазычаныя тэрміналагічныя адзінкі. Розніца гэтага працэсу ў параўнанні з папярэднім часам толькі ў тым, што напрамую запазычваюцца лексічныя сродкі з розных еўрапейскіх моў, у сувязі з чым асобныя з тэрмінасістэм беларускай мовы, напрыклад, сфера інфармацыйных тэхналогій, галіна рыначнай эканомікі, у значнай меры касметалогіі і некаторыя інш. наогул складзены ці папаўняюцца выключна за кошт слоўных іншамоўных рэсурсаў без прыцягнення словаўтваральных сродкаў беларускай мовы. Гэта мае месца нягледзячы на тое, што намінатыўныя сродкі як розных галін навукі, так і афіцыйна-справавых дачыненняў даволі добра распрацаваны ў беларускай мове, аб чым сведчыць публікацыя звыш 600 розных слоўнікаў.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Напішыце кароткі канспект §5.

2. Складзіце руска-беларускі тлумачальны тэрміналагічны слоўнік на сваёй галіне навукі, які б уключаў 40–50 тэрмінаў.

3. Перакладзіце тэксты на беларускую мову.

1. Что такое экономика? Понятие "экономика" часто используется для характеристики общественного производства. Существуют разные подходы к определению содержания экономики. Во-первых, экономика рассматривается как совокупность отраслей и видов материального производства и непродуцированной сферы. В ней создаются блага и услуги, без которых человеческое общество не может существовать и развиваться. Во-вторых, с экономикой обычно ассоциируется совокупность экономических отношений, складывающихся в системе производства, распределения, обмена и потребления. Эти отношения образуют экономический базис общества, над которым располагается идеологическая и политическая надстройка. В-третьих, под экономикой понимается отрасль науки, изучающая функциональные или отраслевые аспекты экономических отношений. В-четвертых, исследователи имеют в виду эконо-

мику, когда выделяют микро- и макроэкономические уровни производства и интерэкономике. Микроэкономика выступает как обособленное производство или предприятие, макроэкономика предстает как национальная экономика, интерэкономика характеризует закономерности возникновения и развития мирового хозяйства. В-пятых, выделяют различные формы экономики: рыночную, смешанную и др. В-шестых, экономике придается ведущее место в системе общественных отношений. Она определяет содержание политической, правовой, духовной и других сфер общественной жизни.

2. Карниз – это одна из важнейших архитектурных форм, имеющая расширение кверху, которое объясняется особым назначением карнизной части или здания. Если бы стена здания заканчивалась наверху гладко, без каких-либо выступающих частей и от нее непосредственно начиналась бы крыша, то пыль вместе с атмосферной влагой потекла бы с крыши по стенам здания. Во избежание этого в верхней части стены укладываются каменные плиты, выступающие вперед из плоскости стены, и от этих плит начинается крыша. Такие выступающие плиты составляют свешивающуюся часть карниза. Благодаря свешивающимся карнизным плитам вода с крыши течет по наружной вертикальной плоскости этих плит вниз, в некотором отдалении от стен. Однако вследствие свойства воды, часть жидкости, отдуваемая ветром, может попадать на стену. Чтобы этого не случилось, в нижней поверхности свешивающейся каменной плиты делается углубление. Капли воды, достигнув выемки в плите, подняться наверх не могут и как слезы капают вниз. Это сходство послужило поводом к тому, чтобы дать желобку в камне название слезник, сам камень назвать слезниковым камнем.

3. Одним из величайших достижений античного зодчества явилась классическая ордерная система. Архитектурные ордера в широком смысле известны с древнейших времен в Египте, Ассирии, странах передней Азии. Однако ордера с определенными правилами сложились в классическую систему к VII–V вв. до н.э. в Древней Греции.

Само название ордера произошло от латинского слова *ordo*, что значит строй, порядок. Архитектурный ордер – особый тип композиции, развившейся из стоечно-балочной конструкции как своеоб-

разная художественная ее обработка. Составные части ордера первоначально отвечали лишь требованиям строительного дела. В результате длительного развития и усовершенствования элементы конструкций приобрели законченную художественную форму. Все части ордера связаны между собой не только конструктивно. Между ними существует и иная связь – художественная. Поэтому ордер раскрывает конструктивную схему здания и в то же время трактует эту схему как художественное единство, раскрывая яркий архитектурный образ. В этом тектоническая сущность ордера.

В Древней Греции сложились три ордера: дорический, ионический и коринфский. Зародившись в разных частях Эллады, они получили затем повсеместное распространение. Эти ордера отличались друг от друга не только формами отдельных элементов, но и более общими стилистическими особенностями. Пропорции отдельных элементов, их сочетаний в каждом из ордеров, придавали им индивидуальность.

Композиция ордера построена на четырех основных принципах:

- 1) трехчастное деление;
- 2) четкое деление на несущие и несомые элементы;
- 3) нарастание композиции снизу вверх;
- 4) положение самой ответственной части в среднем звене композиции.

Законченность композиции ордера выражена в его классическом трехчастном построении. Ордер имеет начало (ступенчатое основание), середину (колонну) и завершение (антаблемент).

4. Среди различных подходов к анализу, проектированию или эксплуатации технической системы особое место занимает энергетический, поскольку использование энергии лежит в основе ее работы. К этому следует добавить, что реальные системы энергоиспользующих производства далеки от идеальных и перерасходуют значительное количество энергии. В этой связи, промышленная теплоэнергетика играет одну из определяющих ролей в развитии материального производства.

Современные тенденции промышленного производства таковы, что почти вся энергия, подлежащая использованию, первоначально превращается в теплоту. Основным источником энергии является топливо, в том числе и ядерное. При использовании последнего,

энергия ядерных реакций передается в форме теплоты. Только 25% первичной энергии преобразуется в электрическую, около 10% используется в форме механической в двигателях внутреннего сгорания на транспорте, остальное используется непосредственно в форме теплоты. принимая во внимание, что менее 4% первично энергии получено на гидроэлектростанциях минуя тепловую форму, следует вывод о решающей роли в сфере материального производства теплоэнергетики вообще и промышленной теплоэнергетики в частности. Изложенное особенно актуально для Беларуси, где отсутствует какие-либо запросы первичной энергии и, как следствие, ее перерасход. Энергетический аудит промышленности весьма эффективен и, в условиях Беларуси, при квалифицированном проведении позволяет снизить энергопотребление на 25-40%. Нетрудно убедиться, что подобное снижение энергоупотребления эквивалентно увеличению объема производства продукции.

Но для решения задач использования потенциалов применительно к анализу технических систем нужно располагать термодинамическими функциями, которые однозначно характеризовали бы работоспособность, энергетическую ценность потоков вещества и энергии при заданных внешних условиях.

Величина, определяющая пригодность к действию (работоспособность) ресурсов вещества и энергии, была названа эксергией, а функции, определяющие ее значение, – эксергетическими.

Термодинамический анализ на базе эксергетического метода представляет собой метод энергетического подхода к изучению и разработке технических систем.

5. Наверное, каждый житель нашей родины видел транслируемую по телевидению социальную рекламу о том, что необходимо сортировать мусор. Симпатичные контейнеры с указанием различных материалов – стекло, пластик, бумага – должны решить “мусорную” головную боль города.

Опыт решили перенять из Европы. Дело в том, что практичные европейцы, чьи страны не так богаты на природные ресурсы, давно поняли, что утилизация и переработка мусора может приносить немалые деньги. Например, в Германии переработка вторсырья стала отдельной отраслью экономики, в которой теперь заняты свыше 240 тыс. человек, а годовой оборот достигает 80 млрд. евро.

Но самое главное препятствие на пути к безмусорному будущему – это сортировка отходов. Ведь чтобы переработать отходы, надо сначала их рассортировать: пластик – в одну сторону, стекло – в другую, бумагу – в третью. В Европе эту работу выполняют сознательные граждане (коих там абсолютное большинство), которые совершенно бесплатно раскладывают свои отходы по различным контейнерам. Изменить сознание наших граждан – значит наполовину решить проблему. Жителям Швеции, например, отходы приходится сортировать по 12 основным видам мусора и 24 дополнительным подвидам. Отсортированный мусор собирают в специальные пакеты и герметизируют. В дальнейшем он идет на переработку, а непригодные отходы хоронятся на специальных полигонах. В Японии утилизируется около 90% мусора. В Стране восходящего солнца отходы сортируются по четырем категориям: подлежащие переработке, обезвреживанию и захоронению, захоронению без обезвреживания, а также сжиганию. Из первой категории выделяются отходы, которые могут быть отремонтированы. Их свозят в специальные центры, и после восстановления они поступают в продажу. Сбором отходов заняты добровольцы, муниципальные служащие и частные дилеры, которые продают их частным компаниям.

Примеров много, стоит только грамотно подойти к этой проблеме с учетом особенностей этой сферы деятельности.

6. Помимо графических изображений, композиционных построений и цветового оформления, существенную часть дизайна упаковки образует шрифт. Он является носителем не только информации вербального характера, но и эмоциональным “раздражителем”.

Магическое значение знаков и букв известно с древности. Также как по почерку человека можно судить о некоторых чертах его характера, так и по применяемому в оформлении упаковки шрифту можно предполагать качество продукта и судить об уровне дизайнера.

Шрифт – особое искусство, которое складывалось на протяжении нескольких тысячелетий. Применение шрифта – искусство прикладное. А вот степень художественной ценности применяемых в

настоящее время шрифтов, по крайней мере упаковки, не всегда высока.

При оформлении современной упаковки применяются существующие стандарты, причем далеко не лучшего качества. Между тем, как показывают примеры из истории славянской письменности, трепетное отношение к такому, привычному элементу дизайна, как шрифт, может дать невероятные по своей эстетической значимости результаты.

В случае создания эксклюзивных (артистических) шрифтов, профессионализм дизайнера имеет преимущественное значение в ряду других факторов. Гарнитура таких шрифтов не разрабатывается целиком, а шрифт становится частью графики как таковой. Однако такое исполнение подойдет не ко всем продуктам: например, основное требование к упаковке фармацевтической продукции – удобочитаемость. То же самое относится к любым товарам низшей ценовой категории. Сравнивая этикетки для дешевых напитков и дорогих вин, заметим “обычные” шрифты в первом случае и специальные, а порой и индивидуальные во втором.

Когда дизайнер не находит нужного “шрифтового” решения, то он упускает возможность усилить впечатление, производимое знаком. Именно поэтому усилия дизайнеров в настоящее время направлены на разработку новых типов шрифтов, отражающих те или иные особенности товаров.

7. Одним из основных средств композиции является линия. Линия применяется там, где требуется ограничить пространство, намекнуть на форму, создать определение среды. Прямая кривая, ломаная, сложная – она присутствует практически во всем, хотя и не всегда явно.

Пятно в композиции часто помогает акцентировать внимание на важном объекте и определить смысловой центр композиции. В зависимости от решаемых задач может быть цветовым или тональным.

Ритм – основа жизни. Даже в самых статичных композициях можно отыскать его проявления – ритм пятен, цветов, линий, ритм движения и т. д. Четкость восприятия композиции, ее запоминаемость напрямую зависят от ритма. Он проявляет себя во многих

ипостасях – от блоков в изображении до пауз и стоек в шрифтовых композициях. Чем монотоннее ритм, тем скучнее композиция.

Силуэт является комбинацией линии и пятна, но в основном проявляет себя как темное пятно на светлом фоне. Красота и грациозность очертаний силуэта могут придать композиции неповторимость и очаровательную индивидуальность.

Заголовки должны задерживать внимание, и, возможно, их роль даже более важна, чем роль иллюстрации. Желательно применять умеренно крупный шрифт. Заголовок, расположенный ниже иллюстрации, может рассчитывать на 10%-е увеличение числа читающих. Это в основном касается этикеток для напитков, где место для изображений сильно ограничено, и вся ответственность ложится на шрифт.

8. Процентом называется сотая доля числа. Для чего нужны проценты и почему для этого ввели специальный термин?

Прежде чем ответить на эти вопросы, попробуем ответить на другой: много ли соли в морской воде? Конечно, можно налить в ведро морскую воду, поставить его на огонь и подождать, пока вся вода испарится, собрать и взвесить оставшуюся соль. Можно ли утверждать, что у другого человека получится столько же? Видимо, нет. Его ведро может оказаться больше или меньше, оно может быть налито более или менее полно; в результате получится другое количество соли...

Проценты были известны индийцам еще в V в. Это закономерно, так как в Индии с давних пор счет велся в десятичной системе счисления. В Европе десятичные дроби появились на тысячу лет позже, их ввел бельгийский ученый С. Стевин. В 1584 г. он впервые опубликовал таблицу процентов.

Введение процентов оказалось удобным не только для оценки содержания одного вещества в другом. В процентах стали измерять изменение производства товара, рост денежного дохода и т.д.

Со временем люди научились извлекать из вещества его компоненты, составляющие тысячные доли от массы самого вещества. Тогда, чтобы не вводить ноль и запятую, ввели новую величину – промилле – тысячную долю, которую обозначили знаком ‰ и вместо 0,6% стали писать 6‰. Однако эту величину постоянно применяют лишь в некоторых областях техники, а в большинстве случаев

используют десятые и сотые доли процента. Так, содержание соли в морской воде составляет 0,25% или 2,5‰.

9. Единственным достаточно мощным источником энергии долгое время, примерно до начала XX в., были генераторы постоянного тока. Эти генераторы строились самыми разнообразными и по форме, и по размерам, и по типам. Но главными частями каждого из них оставались: магнитная система, ротор с обмоткой и коллектор с токоснимающими контактами.

Магнитная система генератора – это несколько пар полюсов электромагнитов, стальные сердечники которых непрерывно связаны с корпусом генератора. Это неподвижная часть электрической машины называется обычно статором. Ротор – вращающаяся часть состоит из металлического цилиндра с продольными прорезями, куда укладывается обмотка – витки изолированной проволоки. Коллектор – это устройство для собирания, снятия токов, возникающих в обмотке вращающегося якоря. В коллекторе есть несколько десятков медных пластин, размещающихся по его окружности и надежно изолированных друг от друга прокладками, склеенными из слюды – миканита. Каждая пластина коллектора соединена с частью обмотки. К окружности коллектора плотно прилегают неподвижные токоснимающие контакты, “щетки”. Каждая щетка соприкасается с несколькими пластинами коллектора одновременно.

И вот именно коллектор стал причинять все большие и большие неприятности. Как только конструкторы пытались создать мощные генераторы постоянного тока высокого напряжения, возникали неожиданные трудности. Во время работы генератора на долю каждой прокладки между пластинами приходилось уже значительное напряжение, изоляция между пластинами рушилась, коллектор начал искрить, возникал “круговой огонь”: машина выходила из строя.

Надо совсем отказаться от коллектора – решили конструкторы. И он был заменен двумя надежно изолированными друг от друга сплошными контактными кольцами, к которым присоединилась обмотка ротора. Токоснимающие щетки, сделанные из графита, отводили ток высокого напряжения с этих колец в сеть. Но ток этот был уже переменным. Всякий раз, когда виток проволоки в обмотке

ротора подходил от одного полюса; к противоположному, направление тока в нем менялось. Частота этих вращений зависела от скорости вращения и числа полюсов магнитной системы.

Вскоре конструкция генератора переменного тока была усовершенствована: вращающейся частью стала магнитная система, а ротор с обмоткой превратился в статор, т.е. в неподвижную часть. Это очень удобно, так как обмотка соединяется с сетью непосредственно, без всяких контактных колец. Кольца остаются лишь для питания током обмотки вращающихся электромагнитов, которые создают в генераторе магнитное поле.

Стало очевидным, что получать переменный ток значительно проще и дешевле, чем постоянный. Кроме того, переменный ток имел и ряд других преимуществ, что обеспечило ему широкое распространение во всем мире.

10. Природа движется по кругу. Искусство – по прямой линии. I. Все натуральное округлено, все искусственное угловато. Человек, заблудившийся в метель, сам того не сознавая, описывает круги; ноги горожанина, приученные к прямоугольным комнатам и площадям, уведут его по прямой линии прочь от него самого.

Круглые глаза ребенка служат типичным примером невинности; прищуренные, суженные до прямой линии глаза кокетки свидетельствуют о вторжении Искусства. Прямая линия рта говорит о хитрости и лукавстве; и кто же не читал самых вдохновенных лирических излияний природы на губах, округлившись для невинного поцелуя?

Красота – это Природа, достигшая совершенства, округленность – это ее главный атрибут. Возьмите, например, полную луну, купола храмов, круглый пирог с черникой, обручальное кольцо, арену цирка... С другой стороны, прямая линия свидетельствует об отклонении от Природы.

Когда мы начинаем двигаться по прямой линии и огигать острые углы, наша натура терпит изменения. Таким образом, Природа, более гибкая, чем Искусство, приспособляется к его более жестким канонам. Нередко получается весьма курьезное явление, например: голубая роза, древесный спирт...

Природные свойства быстрее всего утрачиваются в большом городе. Причину этого надо искать не в этике, а в геометрии.

Прямые линии улиц и зданий, прямолинейность законов и обычаев, тротуары, никогда не отклоняющиеся от прямой линии, строгие, жесткие правила, не допускающие компромисса ни в чем, даже в отдыхе и развлечениях, – все это бросает холодный вызов кривой линии Природы.

Поэтому можно сказать, что большой город разрешил задачу о квадратуре круга.

ЗМЕСТ

I. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія

(Л.А.Гіруцкая, К.М. Міцкевіч, А.А. Мішанькіна, Н.Я. Пятрова, А.П. Сахончык)

§1. Слова як адзінка мовы.....	4
§2. Амонімы.....	7
§3. Сінонімы.....	13
§4. Антонімы.....	16
§5. Паронімы.....	20
§6. Актыўная і пасіўная лексіка.....	22
§7. Беларуская лексіка паводле паходжання.....	26
§8. Анамастыка.....	42
§9. Фразеалогія.....	50
§10. Слоўнікі беларускай мовы.....	62
Дадатак 1.....	70
Дадатак 2.....	85

II. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.

Паняцце аб спецыяльнай лексіцы і тэрміналогіі

(В.М.Курцова (тэарэтычная частка); Н.М. Даўгулевіч, В.І. Уласевіч (практычная частка))

§1. Лексіка абмежаванага ўжывання.....	91
§2. Асаблівасці тэрмінаў.....	100
§3. Лексіка-граматычная характарыстыка тэрмінаў.....	104
§4. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.....	113
§5. З гісторыі фарміравання і развіцця беларускай тэрміналогіі.....	120